

6 Omprövning av ubåtsfrågan

Den period som kan kallas *omprövningens tid* inleddes i och med hanteringen av 1987 års rapport. Denna period präglades säkerhetspolitiskt av en uppvärmning av stormaktsrelationerna och den begynnande upplösningen av Warszawa-pakten och i synnerhet av Sovjetunionens tilltagande svaghetstillstånd. Hotbilden ändrades också snabbt och intensiteten i de säkerhetspolitiska hoten avtog. Mer specifikt i ubåtsfrågan började sedermera tekniska analyser av inspelade ljudfenomen ge information om en radikalt ny bild av undervattenskränkningarnas kvantitativa omfattning. I fråga om bestämmandet av kränkande stats identitet gjordes med början år 1992 ambitiösa, ehuru inte framgångsrika, försök att i svensk-ryska expertsamtal få ökad klarhet.

6.1 1987 års ÖB rapport

6.1.1 Bakgrund och innehåll

Den 18 december 1987 överlämnade Överbefälhavaren general Bengt Gustafsson till regeringen ett dokument redovisande främmande undervattensverksamhet och svenska motåtgärder för andra och tredje kvartalet 1987 samt fogade till detta en redovisning av det allmänna kunskapsläget sedan 1980-talets början om den främmande verksamheten.¹ I den alltid lika känsliga frågan om kränkande nationers identitet skrev ÖB att ”materialet pekar på att det i allt väsentligt är Sovjetunionen som svarar för den främmande verksamheten på svenskt territorium. Något entydigt bevis för att fastställa inkräktares nationalitet finns dock ej.”

¹ Rapport från Överbefälhavaren till Regeringen, *Undervattensverksamheten som riktas mot vårt land, läge hösten 1987*, 1987-12-18 (hädanefter benämnd 1987 års ÖB-rapport).

Bakgrund och innehåll

Under sommaren och hösten 1987 beslöt man inom Försvarsstaben att i anslutning till den periodiska rapporteringen för perioden april – september 1987 uppdatera och redovisa kunskapsläget avseende verksamhetens karaktär. Denna utvidgade redovisning av kunskapsläge och bedömningar i stort var ett initiativ från Försvarsmakten, och alltså inget som beställts av regeringen. Den nye Överbefälhavaren Bengt Gustafsson önskade sätta sig in i ubåtsfrågorna, och överlät arbetet med rapporten åt försvarsstabschefen. Enligt missivet har rapporten utarbetats av en grupp inom Försvarsstaben med bred kompetens. Marina Analysgruppen spelade en viktig roll i analysarbetet. Därtill kom att Försvarsstaben för första gången i omfattande skala utnyttjade särskild operationsanalytisk expertis.²

Gruppen kom fram till att den främmande undervattensverksamheten mot Sverige hade pågått under mycket lång tid, åtminstone 20 år. Omfattningen ansågs svårbedömlig före 1982, men ansågs därefter enligt rapporten ha haft i stort sett konstant omfattning och geografisk inriktning. Försvarsmakten tyckte sig nu börja få ett grepp om hur de främmande undervattensoperationerna bedrevs på svenskt territorium. Många indikationer ansågs uppvisa en likartad karaktär, vilket enligt rapporten talade för att det var samma system som användes och därmed en nation, som svarade för huvuddelen av kränkningarna. Materialet ansågs enligt vad som sägs i det av ÖB undertecknade missivet peka på att det "i allt väsentligt" var Sovjetunionen som svarade för den främmande verksamheten på svenskt territorium.³ I den av arbetsgruppen författade bilagan anfördes i den inledande sammanfattningen att "all vår tillgängliga information pekar på att det är Sovjetunionen som genomför den främmande undervattensverksamheten på svenskt territorium." ÖB framhöll i missivet att något entydigt bevis inte finns för att fastställa inkräktarens nationalitet.

Försvarsmaktens bedömningar avseende främmande undervattensoperationer spelar en stor roll i rapporten. Dessa bedömningar, sägs det, bör liksom hittills användas för att reglera vår beredskap och verksamhet liksom uthålligheten i våra motåtgärder.

² Samtal med Torsten Engberg, 2001-05-18; och missivet till 1987 års ÖB-rapport, som är undertecknad av ÖB Bengt Gustafsson och Försvarsstabschefen Torsten Engberg.

³ Se missivet till 1987 års ÖB-rapport.

I rapporten gavs först en beskrivning och analys av den främmande undervattensverksamheten under perioden april – september, fördelad på de olika militärområdena. Därefter lämnades en mer detaljerad beskrivning av kunskapsläge och bedömningar. Den geografiska utbredningen hade i stort sett varit konstant under den senaste tjuugoårsperioden. En betydande ökning av antalet kränkningar hade skett under 1980-talet, dock att omfattningen sedan år 1982 varit nära nog konstant med vissa variationer årsvis. I ett längre perspektiv konstaterades att antalet företag och företagens längd hade ökat. Under en period omfattande minst april – november genomfördes årligen ett antal ubåtsföretag mot Sverige. Dessa ansågs med stor sannolikhet följa en i förväg uppgjord plan. Vid ett par tillfällen per år genomfördes flera företag samtidigt och på en stor geografisk bredd riktade mot flera militärområden. Vissa områden var mer utsatta än andra, anfördes det i rapporten.

Den verksamhet som riktades mot Sverige ägde rum med hjälp av ett system bestående av vanliga ubåtar, miniubåtar av olika typer samt dykare. Rapporten redogör i viss detalj för miniubåtarnas bedömda utseende enligt gjorda observationer och för deras prestanda och egenskaper. Vissa kunde närmast ses som ett transportmedel för personal och materiel långt in i skärgården, och hade begränsad uthållighet. Bland dessa fanns en miniubåt försedd med bandaggregat. Andra hade längre uthållighet och kunde själva genomföra företag mot våra kustområden. För en mer detaljerad redogörelse för uppfattningen om sovjetiska miniubåtssystem se avsnitt 9.2.

De olika företagen, dvs. verksamheten vid den svenska kusten, bedömdes pågå under längre perioder och vara riktade mot olika områden. Försvarsmakten ansåg sig dessutom ha fått en uppfattning om de olika företagens karaktäristika. Dessa karaktäristika ledde fram till slutsatser om uppträdande, taktik m.m. som i sin tur kom att påverka vår egen utveckling, såväl operativt/taktiskt som materielutveckling. Försvarsmakten ansåg sig också ibland kunna konstatera provocerande uppträdande, och att man navigerade med stor säkerhet inomskärs.

Det beskrivna undervattenssystemet ansågs i princip uppträda autonomt. Vidare krävdes enligt rapporten stödsystem, basfunktioner och givetvis byggnation.

Miniubåtar av de angivna typerna bedömdes ha uppträtt i svenska farvatten minst sedan mitten av sjuttioalet, men dylka indikationer hade avfärdats före Hårsfjärden, sägs det. Bilden av

upprepade undervattensoperationer med samma typ av materiel under så lång tid ansågs tala för att det rörde sig om *en* kränkande pakt eller nation. Med tanke på att vår insyn var god i väst ansågs ingen enskild västlig nation kunna genomföra verksamheten. Mot bakgrund av den erforderliga nivån av tekniskt kunnande var slutsatsen att det endast var Sovjetunionen som kunde producera ett sådant system. Under de senaste åren hade också enligt rapporten många sovjetiska miniubåtssystem observerats, även om inget överensstämde med de svenska observationerna. Varken materiel, organisation eller baser ansågs vara identifierade på ett tillförlitligt sätt.

Den svenska ubåtsskyddsverksamheten var, sägs det, i princip av två slag, rutinmässig verksamhet, och större operativa insatser. De senare grundade sig på ett underrättelsebedömande, på aktuell resurstillgång och på rådande tidsförhållanden. Insatserna skedde antingen på förhand, dvs. på grund av en långsiktig bedömning av den främmande verksamheten, eller var reaktiva, dvs. de påbörjades när verksamhet indikerades. Syftet med insatserna kunde variera från underrättelseinhämtning och skydd mot inkräktarnas verksamhet, till kraftsamlat ingripande med kvalificerade ubåtsskyddsresurser.

Underrättelsebedömningar hade stor betydelse för effekten av ubåtsskyddet, betonades det i rapporten. För agerandeoperationer var prognostisering, dvs. långsiktig bedömning av tider och områden, för kommande kränkningar avgörande för operationernas framgång. För reaktiva insatser var det viktigt att kunna bedöma hur lång tid den främmande verksamheten skulle komma att fortsätta och om ytterligare kränkningar förekom samtidigt på andra håll. För den rutinmässigt pågående verksamheten var inriktning med hjälp av underrättelser också viktig för att man skulle kunna optimera utnyttjandet av resurser. I samtliga fall, konstaterades det, var således grunden för de svenska åtgärderna ett så långt möjligt korrekt underrättelsebedömande.

Det långsiktiga underrättelsebedömandet, prognosen, kunde jämföras med den i efterhand gjorda utvärderingen av den främmande undervattensverksamheten. Utfallet kunde användas som effektivitetsmått på denna del av vårt ubåtsskydd, framhölls det i rapporten. Under perioden april till september hade flertalet perioder varit rätt prognostiserade. Utfallet av prognoserna ansågs tyda på ett återkommande uppträdande hos inkräktaren. Slutsatsen var att gjorda prognoser under perioden utgjort ett gott stöd för

vårt ubåtsskydd. En risk var dock att den främmande makten upptäckte vår förmåga (att prognostisera) och ändrade sitt uppträdande.

Under rubriken rutinmässigt pågående verksamhet redogjordes i rapporten för de s.k. långtidsövningar om två till tre veckor som kustflottan gjort under perioden april till september. Av dessa övningar hade två övergått till ubåtsskyddsoperationer. Ytterligare två hade genomförts i områden med indikationer på främmande undervattensverksamhet.

Långtidsövningarna planerades som agerandeoperationer, som syftade till att vara på plats före kränkande ubåt. När indikationer uppträdde, vilket ofta blev fallet när resurser koncentrerats och beredskapen skärpts, inkallades ubåtsjaksstyrkan och långtidsövningen övergick till en skarp operation, en ubåtsskyddsinsats. Enligt det redovisade materialet erhöles ofta tydliga indikationer efter ett par dygn med dold övervakning och ubåtsjaksstyrka, och en övning övergick då till en insats.

Ett exempel på en aktivitet som utvecklades till en ubåtsskyddsoperation var den s.k. Töre-incidenten. Syftet med den operationen var enligt 1987 års rapport underrättelseinhämtning inklusive bottenundersökning samt bevakning med möjlighet till vapeninsats. Under operationens förlopp växlade operationsavsikten mellan underrättelseinhämtning och bevakning beroende på erhållna indikationer. Militärbefälhavarens i Övre Norrland resurser förstärktes under en del av operationen med bl.a. ubåtsjaksflygplan och ubåtsjaktshelikoptrar. Merparten av ubåtsjaksstyrkans personal hade dock semester och återkallades inte.

I rapporten konstaterades att resultatet av åtgärderna inte kunde mätas utan måste uppskattas med avseende på om den främmande ubåtsjaksverksamheten avbrutits, försvärats eller icke påverkats. Effektmåtten skilde sig också beroende på operationsavsikten, t.ex. ingripande med vapenmakt eller underrättelseinhämtning. I det första fallet kunde avsaknaden av indikationer efter en första insats vara ett mått på att den främmande undervattensverksamheten avbrutits eller försvärats, till följd av svenska åtgärder. I det senare fallet var enligt rapporten antalet indikationer ett mått på effekten av spaningen.

Sammanfattningsvis konstaterades att större krav ställdes på underrättelser, bedömningar och analyser på alla områden och att detta underlag så långt möjligt skulle användas till i första hand

planerade ubåtsskyddsinsatser. Genomförandet skulle kännetecknas av flexibilitet och variation till tid och område i syfte att uppnå överraskning och insatserna fick inte vara för korta i tiden utan skulle ges en rimlig tidsutsträckning.

De flesta större insatser, som hade genomförts under året hade varit på förhand planerade operationer, där man försökt ta initiativet. Det var emellertid ett frågetecken om tillgängligt under rättelseunderlag hade utnyttjats optimalt eftersom insatserna i hög grad hade karaktäriserats av stark bundenhet till enskilda indikationer.

Försvarsplanen, som var fastställd 1985 då de kvalificerade resurserna var färre, gav med nödvändighet de svenska operativa insatserna en ryckighet genom att resurserna ej utnyttjades optimalt och att man i efterhand övergick till att reagera, dvs. Försvarsmakten tappade initiativet.

ÖB-order och inriktning för 1987 hade emellertid inneburit att insatserna inte fick vara för korta, och att flexibilitet och variation skulle eftersträvas så att möjligheterna till överraskning och kraftsamling skulle tillvaratas. Detta konstaterades på operativ nivå innebära att indikationer skulle användas snarare till att kontrollera att gjorda underrättelsesbedömningar stämde än som ett motiv för att påbörja, förlänga, förändra eller avsluta ubåtsskyddsinsatserna.

Målsättningen var att bli avhållande så att den främmande verksamheten upphörde. Detta sades innebära t.ex. att man vid en underrättelseinlämning inte var styrd att vidta åtgärder för att tvinga upp eller avvisa vid en befarad eller konstaterad kränkning. Ett ingripande enligt IKFN kunde ibland motverka insatsens syfte och målet att på sikt bli avhållande. Även vid andra incidenter kunde det finnas fördelar med att inte omedelbart försöka tvinga upp eller avvisa.

Insatsbeslut på den operativa nivån borde således fattas på ett mera fullständigt underlag än det som fanns utrymme för i författningar och regelverk. Detta fick dock inte på lokal nivå förhindra att tillfälle utnyttjades där förutsättningarna för ett framgångsrikt ingripande var goda.

Huvudinriktningen för underrättelseverksamheten skulle vara att fortsätta att klarlägga hotbilden i alla dess aspekter.

I 1987 års rapport gjordes vidare en genomgång av främmande makts syften med verksamheten. Denna motivstudie genomfördes med utgångspunkt i en klar nationsbestämning. Utgående ifrån att det i huvudsak var Sovjetunionen, som svarat för kränkningarna

jämfördes ett antal hypoteser om tänkbara sovjetiska motiv, som anfallsförberedelser, positionsframflyttning, förhindra Nato-utnyttjande, och förberedelser för eget utnyttjande, med ett antal uppställda kriterier, såsom geografi i stort, geografi i detalj, tid och omfattning, intensitet, uppträdande och materiel, samordning med andra system, m.m.

Slutsatser av denna hypotesprövning blev att anfallsförberedelser var det dominerande syftet i Östersjön och Bottniska Viken, medan syftena att förhindra Nato och utnyttja skyddade platser var viktiga både i Västerhavet och i Östersjön. Den fredstida undervattensverksamhet, som dessa syften genererade, hette det vidare, kunde med sovjetiska ögon ses som en positionsframflyttning och efterhand som ett revirförsvarande. Felaktiga eller uteblivna signaler från Sverige kunde därmed ha gett en politisk dimension till de i övrigt militärt dominanta syftena, konkluderar rapporten i detta avsnitt.

Utredarens bedömning av ubåtsjaktens metodik

Den bild av ubåtsoperationerna i svenskt territorialvatten, som tonar fram i 1987 års ÖB-rapport ger intrycket att dessa genomförts på ett föredömligt logiskt, konsekvent och skickligt sätt. Ubåtskommissionen fann emellertid i sin granskning av ÖB-rapporteringen att Försvarsmaktens företagsbedömningar hade givits en alltför kategorisk utformning.⁴ Det är svårt att inte dela denna värdering. Beskrivningarna av de olika företagen och den bild som framkom hade något av den spekulativa och hypotetiska karaktär som Ubåtskyddskommissionens beskrivning av det sannolika händelseförloppet i Hårsfjärden hade omfattat.

Tidigare i betänkandet, särskilt i vad avser Marina Analysgruppens roll och i fråga om Ubåtskyddskommissionens användning av för operativa syften framtagna företagsbedömningar, har utredaren pekat på de problem, som uppstår när militära operativt motiverade företagsbedömningar med något av automatik och utan noggranna överväganden översätts till företagsbedömningar, som skall tjäna till underlag för strategier eller politiska överväganden. I 1987 års ÖB-rapport föreföll igen liknande systemfel ha smugit sig in, dvs. de operativt nödvändiga, men ofrånkomligt provisoriska, företagsbedömningarna tycks i den samlade värderingen bli den

⁴ SOU 1995:135, s. 273–275.

nästan avgörande komponenten i den politiska företagsbedömningen. Det innebär att ett antal observationer, indikationer och hypoteser, flertalet var och en för sig osäkra, adderades till något som gjorde anspråk på en betydande grad av sannolikhet.

Ubåtskommissionen har visat på svagheter i den geografiska och tidsmässiga bild av upprepade undervattenskränkningar som Försvarsmaktens rapporter om företagsbedömningar beskriver. 1987 års rapport ger ett intryck av att bilden påverkats av de egna insatserna, något som också påpekats av reservanten i Ubåtskommissionen Anna Christensen: "En hypotes om att ett ubåtsföretag pågår eller kommer att igångsättas på en viss plats och vid en viss tidpunkt leder till en ubåtsskyddsoperation. Denna följs i sin tur av ett antal observationer och dessa observationer anses visa att hypotesen var riktig. Det kan emellertid inte uteslutas att observationerna har framkallats av den insatta ubåtsskyddsoperationen."⁵

Den redovisning som presenterades i 1987 års rapport var sålunda inte begränsad till enskilda operationer. Fram tonade bilden av en hel verksamhet som levde något av ett eget liv, där man systematiskt genom agerandeoperationerna framkallade händelseförlopp, verkliga eller förmodade, som fortsatt motiverade ytterligare agerande och insatser av resurser. Navet i denna konstruktion blev prognosticeringen. Det var i första hand prognosticeringen som avgjorde var och när insatser skulle sättas in eller avslutas – inte nödvändigtvis enskilda indikationer – de kom ändå när man väl satt igång, vilket tydligt framgår av de exempel som ges i 1987 års rapport. Prognoserna gjordes av analysgruppen på basis av ett material, vars grundelement var tidigare erfarenheter, alltså statistik över var och när kränkningar kunde ha ägt rum, dvs. tidpunkter och platser för tidigare indikationer, kanske i sin tur framkomna i samband med tidigare agerandeoperationer.

En problematisk faktor var att inte endast prognosen utan också utvärderingen gjordes av analysgruppen. Den centrala frågan blev därvid om prognosticeringen varit riktig, dvs. om de egna insatserna varit rätt inriktade i tid och rum. De uppfångade indikationerna skulle användas snarare "till att kontrollera att gjorda underrättelsebedömningar stämmer än som ett motiv för att påbörja, förlänga, förändra eller avsluta ubåtsskyddsinsatser". Det egna informationsinhämtandet, behovet av att "fortsätta att klarlägga hotet främst vad avser organisation, taktik inklusive detaljuppträdande, materiel och baser" blev ett huvudmål, till den

⁵ Ibid. s. 317.

grad att denna målsättning kunde ta över ingripanden enligt IKFN, jfr ovan – ”ett ingripande enligt IKFN kan ibland motverka insatsens syfte”. Följdriktigt konstaterades i rapporten att insatsbeslut på den operativa nivån borde fattas på ett mera fullständigt underlag än vad som fanns utrymme för i författningar och regelverk. Här tillades dock att detta inte fick förhindra att tillfällen lokalt utnyttjades där förutsättningarna för ett framgångsrikt ingripande kunde vara goda.⁶

Man kunde även se andra fördelar med att inte omedelbart försöka tvinga upp eller avvisa ubåtar framhölls vidare i Överbefälhavarens rapport 1987. I rapporten beskrivs en metod som s.a.s. föder sig själv, eller den perfekta rundgången om man så vill – den egna sidan avgjorde själv var insatserna skulle sättas in oberoende av samtidiga indikationer. Målsättningen blev att samla in så mycket information som möjligt för att underbygga hypoteserna om de främmande systemen. Detta förutsatte att man inte skrämde bort den förmodade inkräktaren genom onödiga vapeninsatser. Utvärderingen gjorde man själv med hjälp av de systeminbyggda indikationer, som nästan undantagslöst visade att man haft rätt.

En risk låg enligt ÖB:s rapport i att den främmande makten fick insyn i ubåtsjaktens prognostisering och ändrade sitt beteende. I rapporten oroade man sig för de sekretessmässiga nackdelar som kunde uppstå om underrättelseunderlaget för en bedömning delgavs/diskuterades i en alltför stor krets. Därför måste man hålla en hög grad av sekretess om vad man gjorde. Den i sammanhanget centrala aktören, analysgruppen, måste sålunda dölja sig bakom omfattande sekretess för att utan störande insyn kunna prognostisera och utvärdera vidare. Därmed hade man skapat ett system inom systemet, en inre cirkel som styrde den yttre verksamheten med huvudinstrumenten prognostisering och utvärdering. Med ett sådant slutet system riskerade man att förlora kontakten med verkligheten. Kanske kan en del av den förtroendeklyfta som otvivelaktigt var på väg att uppstå mellan å ena sidan Försvarmakten, och å andra sidan regering, media och allmänhet, ha sin förklaring i dylika metoder.

Särskilt anmärkningsvärt är att några av kränkningarna som indikerats inte föranledde insatser enligt IKFN utan att ubåtsjaktens prognostiseringsbehov i stället gavs förtur. Enligt ÖB-rapporten 1987 kunde som ovan redovisats en insats enligt IKFN ibland motverka syftet med en underrättelsein hämtande insats.

⁶ 1987 är ÖB-rapport.

Det framstår för utredaren som svåracceptabelt att de operativt ansvariga ansåg sig ha frihet att åsidosätta sin skyldighet att avvisa en kränkande ubåt i syfte att på lång sikt verka avhållande. För det första framgår det av rapporteringen att ett sådant långsiktigt avhållande tog lång tid att realisera och för det andra fanns det i IKFN inget utrymme för ett sådant systematiskt åsidosättande av reglerna för direkta åtgärder mot intrång och främmande undervattensfarkoster.

Ehuru marinens ansträngningar att sålunda med prognostisering och "agerande-operationer" söka skapa en långsiktigt avhållande effekt hade delvis principiellt tveksamma inslag och metodmässigt svaga komponenter, bör konstateras att kapacitetsutbyggnaden och ubåtsjaktinnovationerna efterhand började avsätta resultat. Hävringsincidenten 1988, som detaljerat beskrivs nedan måste ses som en styrkemarkering för ubåtsjaktens del. En snabb insats av ubåtsjaksresurserna, som en konsekvens av omsorgsfull förplanering, god kommandostruktur och kraftfulla eldinsatser kunde till en kränkande nation signalera att risknivån för intrång i svenskt territorialvatten radikalt höjts sedan åttiotalets början. Detta kan enligt min bedömning ha bidragit till att den långsiktiga avhållande strategin började få effekt. Den förmodade minskningen av antalet kränkningar mot slutet av åttiotalet ned mot nollnivån i början av nittiotalet, kan sålunda ha varit en effekt av skärpt ubåtsjaktkapacitet, även om den samtidiga utvecklingen av det kalla kriget och Sovjetunionens sönderfall sannolikt spelade en större roll.

6.1.2 Hanteringen

Överbefälhavaren slog alltså fast att entydig bevisning saknades för att fastställa nationaliteten. När han emellertid formulerade sin hypotes om Sovjetunionen som kränkande tog han som utgångspunkt Ubåtsskyddskommissionens betänkande och dess, också av regeringen endosserade, utpekande av Sovjetunionen. Detta måste bedömas som en inte helt orimlig position år 1987, långt innan 1995 års Ubåtskommission torpederar Ubåtsskyddskommissionens nationalitetsbestämning.

Enligt statsminister Ingvar Carlsson och dåvarande försvarstabschefen Engberg hade Överbefälhavaren i början av december

till regeringen framfört sin uppfattning att det var tid att offentligt redovisa en nationalitetsbestämning, dvs. Sovjetunionen.⁷

I den rapport som ÖB den 18 december överlämnat till regeringen underströk ÖB att entydigt bevis saknades för ett utpekande av Sovjetunionen, bl.a. sades att det tillgängliga underlaget inte medförde att man kunde göra en hundra procentigt säker nationalitetsbestämning. För en sådan skulle fordras att materiel och personal identifierades, eller att organisation och baser kunde identifieras på tillförlitligt sätt. I stället redovisades i dokumentet ett antal faktorer, som sammanfattningsvis pekade på att det var Sovjetunionen, som genomförde den främmande undervattensverksamheten.

Statsministern ville emellertid inte nöja sig med att utan vidare acceptera vad han uppfattat som försvarets propäer om utpekande. Han tillsatte i stället en egen granskningsgrupp i kanslihuset med uppgift att granska den analys som på ÖB:s order genomförts av en arbetsgrupp från Försvarsstabens operationsledning och marin-staben med visst tekniskt bistånd av Försvarets Forskningsanstalt. I granskningsgruppen ingick enligt Ingvar Carlsson, ambassadören i Statsrådsberedningen Hans Dahlgren, chefen för Utrikesdepartementets politiska avdelning Jan Eliasson, och generalmajoren Bengt Wallroth i Försvarsdepartementet.⁸ Försvarsstabschefen, generallöjtnant Torsten Engberg skall också ha varit associerad med gruppen.⁹ Gruppen prövade systematiskt de olika elementen i utkastet till rapport och kom till slutsatsen att det inte fanns något hållbart underlag för att peka ut en viss nation eller pakt.¹⁰ Granskningsdokumentet utgör en värdefull sammanfattning av en seriös kritisk prövning av argument och indicier i nationalitetsfrågan och bl.a. följande kan här redovisas från detta. Granskningsgruppen noterade det stora antalet observationer och konkluderade att det föreföll osannolikt att alla skulle vara felaktiga. Det övervägande antalet rapporter baserades på optiska observationer varav flertalet från civila observatörer. Fotografiska eller andra entydiga bevis saknades. Det konstaterades att iakttagelserna påvisade att ett flertal olika typer av undervattensfarkoster varit i

⁷ Samtal med Ingvar Carlsson, 2001-04-04; och samtal med Torsten Engberg, 2001-05-18. Se även Ingvar Carlsson, *Ur skuggan av Olof Palme* (1999), s. 91.

⁸ Carlsson, *Ur skuggan av Olof Palme* (1999), s.92f.

⁹ Samtal med Torsten Engberg, 2001-05-18.

¹⁰ "Undervattensverksamhet - förekomst, omfattning och inriktning tidsmässigt och geografiskt (det s.k. 'mönstret' i verksamheten) samt nationalitetsbestämning", ej daterad. Dokumentet överlämnades till utredaren den 5 april 2001 av Hans Dahlgren. Promemorian i fråga färdigställdes troligen i januari 1988.

bruk vilket kunde indikera att dessa hade olika ursprung. Gruppen anmärkte att rapporter om optiska observationer endast i ett fåtal fall stöddes av tekniskt baserade indikationer. Granskningsgruppen sammanfattade att förekomsten av ubåtar hade varit sannolik men att man inte blivit övertygad om den Marina Analysgruppens beskrivning av kränkningarnas mönster och omfattning.

Granskningsgruppen övergick därefter till att diskutera olika faktorer, som i rapporten ansågs peka på Sovjetunionen som kränkande makt. Granskningsgruppens resonemang i urval återges här.

Likformigheten i det operativa mönstret under en lång period skulle enligt ÖB-dokumentet tala för *en* kränkande nation (pakt). Granskningsgruppen menade till detta att kränkningarna täckte relativt stora delar av den svenska kusten. Detta förhållande gjorde att det operativa mönstret inte sade någonting om vem som kränkte, så länge flera nationer hade förmåga. Ett visst operativt mönster var inte heller ett tillräckligt argument, eftersom detta kunde vara känt av andra nationer. I ljudfrågan anmärkte granskningsgruppen att inga bevis fanns för att inspelade hydrofonljud härrörde från en ubåt, än mindre kunde ljudet som inspelats vara nationsbestämmande.

Ifråga om bottenmärken i Kappelhamnsviken 1987 och deras likhet med spår som upptäckts i Hårsfjärden 1982 m.fl. platser hävdade granskningsgruppen att utseende (dubbelspår) och mått var likartade men inte lika. Mellan de olika spårfynden fanns betydande skillnader i bredder mellan spåren. ÖB-dokumentets argument att verksamheten kunnat hållas dold och att det därför var Sovjetunionen som låg bakom avvisade granskningsgruppen med att flera länder hade högt ubåttekniskt kunnande och god förmåga att dölja förhållanden för omvärlden. Det fanns ej belägg för att endast en nation eller pakt skulle kunna genomföra hemliga operationer. Sverige hade 1987 ingen information om basering eller andra system på den sovjetiska kusten för stöd för en omfattande undervattensverksamhet.

Granskningsgruppen påpekade att ingen av de faktorer som redovisats utgjorde ett hållbart belägg, inte ens tillsammans med de andra faktorerna. De framlagda faktorerna samverkade inte som indicier i en indiciekedja. De utgjorde endast påståenden som var och ett för sig kunde indikera Sovjetunionen som inkräktare. Däremot kunde faktorerna sammantagna leda till *hypotesen* om

Sovjetunionen¹¹ som inkräktare. Gruppen konkluderade att denna hypotes ännu inte kunnat bevisas men ej heller motbevisas eftersom inkräktarens nationalitet inte kunnat fastställas.

Försvarsstaben tycks ha tagit intryck av granskningsgruppens kritik och modifierade sina slutsatser i nationalitetsfrågan på det sätt som kom att återges i dokumentet den 18 december 1987. Med 1987 års ÖB-rapport kan konfrontationens tid sägas vara förbi och tiden för omprövning inleds.

Utredarens bedömning av den politiska hanteringen

Utredaren finner den politiska hanteringen av 1987 års ÖB-rapport vara av intresse ur principiell synvinkel. De slutsatser, som ÖB framförde till regeringen nämligen att all tillgänglig information pekade på att Sovjetunionen låg bakom den främmande undervattensverksamheten, var produkten av ett flerårigt analysarbete med en tyngdpunkt på den tekniska bevisningen. De representerade den samlade kunskapen inom Försvarsmakten. Enligt statsminister Carlsson hade ÖB låtit förstå att han inför regeringen avsåg framhålla att det enligt hans mening fanns tillräckligt med indicier för att Sverige skulle kunna peka ut Sovjetunionen som ansvarig. ÖB, Bengt Gustafsson, har dock för utredningen framhållit att han inte till regeringen framfört något önskemål om utpekande.¹²

Det är i detta sammanhang betydelsefullt att hålla i åtanke att med Försvarsmaktens analys också följde dess begränsningar. Som ÖB framhöll i missivet hade dokumentet utarbetats av Försvarsstabens operationsledning och marinstaben. Försvarsstabens analys tenderade genom fokusering på omedelbart operativa och vapeninriktade aspekter att skärma av storstrategiska dimensioner, motiv och utrikespolitik.

Clausewitz diktum att krig är förlängningen av politik med andra medel har även i nutid sin relevans.¹³ Genom att utsätta För-

¹¹ Carlsson, *Ur skuggan av Olof Palme* (1999), s.93. Se också artiklar av Anders Mellbourn i Dagens Nyheter, 1988-01-16 och 1988-01-17.

¹² Ibid. s. 91ff; och samtal med f.d. ÖB Bengt Gustafsson.

¹³ Den prussiske militärteoretikern Carl von Clausewitz har presenterat sina tankar i det klassiska verket, *Om kriget* (ursprungligen publicerat 1832), som finns i svensk översättning, sammanställt av Hjalmar Mårtensson, Klaus-Richard Böhme och Alf W Johansson (Bonniers, Stockholm, 1991). Idén om kriget som en förlängning av politiken med andra medel finns främst beskrivet i första boken, första kapitlet (s. 29–44) samt i åttonde boken, sjätte kapitlet (s. 614–621).

svarsmaktens, utifrån försvarets utgångspunkter i och för sig rimliga analys för en granskning styrd från Statsrådsberedningen behöll statsministern den politiska kontrollen av frågan. Därmed möjliggjordes också en avvägning av strategiska och säkerhetspolitiska dimensioner.

Även om Sovjetunionen alltjämt bestod var det kalla kriget år 1987 i färd med att avvecklas. Sveriges förhandlingar med Sovjetunionen om uppdelningen av Östersjön i ekonomiska zoner pågick i ett känsligt skede och ett svensk-sovjetiskt högnivåmöte förbereddes.¹⁴ Ett förnyat utpekande av Sovjetunionen på begränsat underlag, förutom att det var sakligt svårt att underbygga, hade otvivelaktigt inneburit ett tungt hypotek för den svenska utrikespolitiken bl.a. genom att påtagligt begränsa handlingsutrymmet.

Erfarenheten från år 1982 är relevant i detta sammanhang. Regeringen Palme lämnade då ifrån sig kontrollen av ubåtsfrågans hantering till en parlamentariskt sammansatt kommission och befann sig därefter, när kommissionsbetänkandet offentliggjorts, med händerna politiskt bakbundna och utan möjlighet att effektivt influera konsekvenserna av kommissionens löst grundade nationalitetsbestämning. Detta fick vittgående konsekvenser för den svenska utrikespolitikens bedrivande och inte minst för statsministerns egna ambitioner att på en plattform av respekterad och trovärdig neutralitetspolitik spela en aktiv roll för att i det kalla krigets Europa verka för avspänning och försoning mellan maktblocken. År 1987 däremot, behöll regeringen den övergripande kontrollen av ubåtsfrågans hantering och därmed av dess politiska konsekvenser.

6.2 Kränkningar 1988–2000

Indikationerna om främmande undervattensverksamhet fortsatte om än med avtagande intensitet till långt in på 1990-talet. Under 1988 var antalet indikationer med bedömt högt substansinnehåll färre än under 1987. Allmänt var bilden liknande den under 1987. Överbefälhavaren bedömde att undervattensverksamhet förekommit på ostkusten och västkusten under senare delen av maj och

¹⁴ Carlsson, *Ur skuggan av Olof Palme* (1999), s. 92 och 94ff. För en kommentar om 1987 års ÖB-rapport, den av regeringen uppsatta granskningsgruppen, samt det känsliga förhandlingsläget med Sovjetunionen om gränsdragning i Östersjön se även Carl Bildt, "Ubåtskränkningarna mot Sverige – bakgrund, mönster, motiv", *Kungliga Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift*, 1991:1, s. 47f.

början av juni, samt på Norrlandskusten under augusti. Sannolikt hade kränkningar förekommit även på sydkusten.¹⁵

Främmande undervattensverksamhet hade sannolikt också riktats mot ostkusten vid ytterligare några tillfällen. Sydkusten och västkusten bedömdes också sannolikt ha berörts under april. Det ansågs inte uteslutet att svenskt sjöterritorium berörts också vid ett antal andra tillfällen. Vid minst tre olika tillfällen fanns indikationer på att undervattensverksamhet förekommit innanför Vaxholm ända in mot Lidingö.

Vapeninsatser gjordes vid flera tillfällen, bl.a. med sjunkbomber och minor. Sådana insatser gjordes bl.a. i juni utanför Oxelösund, i närheten av fyren Gustaf Dalén, och i månadsskiftet augusti-september i Stigfjorden på västkusten.

I nationalitetsfrågan säger Försvarmaktens öppna årliga incidentrapport: "Under 1988 har inga bevis erhållits vad gäller inträngande enheters nationalitet."¹⁶

1989 var antalet rapporter rörande misstänkt undervattensverksamhet betydligt färre än under de närmast föregående åren, och mindre än fem hundra. Fördelningen av anmälda observationer under året hade dock likheter med föregående år. Antalet rapporter var således högre under årets första del.¹⁷

Huvuddelen av rapporterna kom från ostkusten, men rapporter kom från samtliga kustavsnitt. Inga rapporter med högre bedömning fanns från västkusten. Från ostkusten härrörde sig rapporterna huvudsakligen till januari och till maj-oktober, med geografisk tyngdpunkt till Stockholms och Södermanlands skärgårdar. Även detta år berörde ett antal rapporter området innanför Vaxholm.

Rapporterna från Norrlandskusten kom huvudsakligen från sommarmånaderna och berörde området Kalix – Luleå samt kuststräckan Örnsköldsvik – Hudiksvall. Från det södra militärområdet kom rapporterna främst från området Oskarshamn-Västervik samt Blekingekusten, och avsåg tiden början av mars, senare delen av maj, samt september.

Sammanfattningsvis framhöll ÖB att indikationerna rörande något enskilt tillfälle inte kunde läggas till grund för påstående att kränkning konstaterats. Enligt ÖB hade dock främmande under-

¹⁵ SOU 1995:135, s. 40; och Fst/Info, *Incidenter 1988, 1989-02-16*.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ SOU 1995:135, s. 40f. Se även Fst/Info, *Incidenter m.m. under 1989, 1990-03-08*.

vattensverksamhet sannolikt förekommit vid ett tiotal tillfällen inom områden och tider som angivits ovan.

Försvarsmaktens öppna årliga rapport "Incidenter m.m. under 1989" säger: "Med de höga beviskrav som tillämpas på observationer och indikationer så kan inte vid något *enskilt* tillfälle konstaterad kränkning anses föreligga under 1989." I nationalitetsfrågan sägs "Under 1989 har inga bevis erhållits vad gäller inträngande enheters nationalitet".¹⁸

Under 1990 uppgick det totala antalet rapporter till knappt 600, dvs. något fler än året innan men färre än 1988 och 1987. Rapporterna avsåg observationer och tekniska indikationer på såväl territorialhavet som inre vatten.¹⁹

I början av februari kränktes svenskt territorialhav av en västtysk ubåt nordost om Simrishamn. Händelsen, som inte kunde verifieras av svensk övervakning, anmäldes av tyska myndigheter, som även framförde ett beklagande av det inträffade.

Förutom denna händelse kunde inga konstaterade kränkningar anses föreligga för 1990.

Sammanfattningsvis bedömde dock ÖB att främmande undervattensverksamhet med hög sannolikhet förekommit vid några tillfällen under året. På ostkusten skulle så ha skett under slutet av februari, i månadsskiftena maj-juni och juli-augusti, samt under september. Därutöver bedömde ÖB att undervattensverksamhet kunde ha förekommit vid flera tillfällen på sydkusten, huvudsakligen vid Blekingekusten, och i Östergötlands skärgård, samt vid ostkusten och Norrlandskusten, främst området Örnsköldsvik-Hudiksvall.

Vapeninsatser genomfördes vid fem tillfällen. Insatserna gav dock inga påvisbara resultat. Det visade sig att tre av insatserna gjorts mot klippformationer eller vrak, som ej varit utmärkta på sjökortet.

Försvarsmaktens öppna årliga incidentrapport konstaterade om indikationerna under året att de inte var av den art att nationalitet kunde fastställas.²⁰

Under 1991 minskade antalet rapporter till totalt ca 400.

Sammanfattningsvis bedömde ÖB att främmande undervattensverksamhet sannolikt hade förekommit vid fem tillfällen. Verksamheten ansågs ha förekommit på ostkusten, på såväl inre vatten som

¹⁸ Ibid.

¹⁹ SOU 1995:135, s. 41f. Se även Fst/Info, *Incidenter m.m. under 1990*, 1991-03-27.

²⁰ Ibid.

på territorialhavet. Övriga kustavsnitt bedömdes inte ha varit föremål för intrång. Inte vid något tillfälle hade ubåtstyp eller nationalitet kunnat fastställas.

Enligt ÖB kunde därutöver ha förekommit minst tre tillfällen, varvid ett företag skulle kunna ha riktats ända in mot Stockholmsområdet. Tidsmässigt låg tyngdpunkten i den misstänkta verksamheten under maj-september. ÖB ansåg bl.a att en främmande ubåt sannolikt uppträtt i området kring fyren Gustaf Dalén i slutet av september.²¹

Under 1992 minskade antalet rapporter ytterligare. Cirka 30 procent av rapporterna detta år var från militära källor, omfattande både observationer och tekniska indikationer.²²

Överbefälhavaren framhöll i sin rapportering att det under året gjorts ett flertal tekniska registreringar av bedömt hög kvalitet som givit möjlighet till ingående analys. Dessa tekniska indikationer avsåg det s.k. typljudet (se avsnitt 6.5.1.) som hade registrerats vid ett antal tillfällen under året. Indikationerna avsåg även s.k. kavitationsljud, ett propellerljud, som tidigare registrerats vid endast ett fåtal tillfällen (se avsnitt 6.5.2). Kavitationsljudet hade registrerats vid sex tillfällen under 1992, och kom att knytas till främmande undervattensverksamhet.

Överbefälhavaren ansåg att karaktären och omfattningen av det som bedömdes vara främmande undervattensverksamhet i allt väsentligt varit oförändrad i jämförelse med de närmast föregående åren. Verksamheten hade främst varit riktad mot kustområdet mellan Öland och Ålands hav.

Överbefälhavaren konstaterade att svenskt sjöterritorium hade kränkts vid minst tre tillfällen (denna bedömning ändrades året efter med anledning av utredningen av kavitationsljudet till att ingen konstaterad kränkning kunde påvisas för 1992). Inte vid något tillfälle hade ubåtstyp, ubåtsklass eller nationalitet kunnat fastställas.

Den händelse under året som tilldrog sig störst massmedialt intresse var ubåtsjaksinsatser mot vad som bedömdes vara konstaterad undervattensverksamhet i området utanför Oxelösund i september. Flera vapeninsatser gjordes, dock utan resultat.²³

²¹ SOU 1995:135, s. 42; och Fst/Info, *Incidenter m.m. under 1991*, ej daterad.

²² SOU 1995:135, s. 42f; och Fst/Info, *Incidenter m.m. under 1992*, 1993-02-15.

²³ Ibid.

1993 infördes en femgradig skala för klassificering inom ubåtsjaktstyrkan av tekniska indikationer.

"Ubåt (U)"
"Sannolik ubåt (SU)"
"Möjlig ubåt (MU)"
"Tänkbar ubåt (TU)"
"Icke ubåt (IU)"

Under året minskade antalet rapporter med närmare 30 procent till under 300. Andelen rapporter av militärt ursprung ökade dock till ca 40 procent. De under året inrapporterade optiska observationerna var betydligt färre än tidigare år, och ansågs ha lägre substans. Endast enstaka observationer hade varit av sådant slag att de givits högre slutbedömning. Inga rapporterade observationer hade heller detta år dokumenterats fotografiskt så att de kunde knytas till undervattensverksamhet. Däremot ansågs de tekniska indikationerna hålla hög kvalitet. Det s.k. typljudet hade registrerats vid ett tiotal tillfällen. Det s.k. kavitationsljudet, som då ansågs härröra från främmande undervattensfarkost, registrerades även under 1993 vid ett flertal tillfällen.²⁴

Överbefälhavaren redovisade sammanfattningsvis att främmande undervattensverksamhet, riktad mot svenskt sjöterritorium, hade fortsatt även under 1993, och att kränkningar konstaterats vid minst tre tillfällen. (Denna bedömning ändrades 1995 med anledning av utredningen om kavitationsljudet till att ingen konstaterad kränkning kunde påvisas för 1993.) Underlaget byggde enligt ÖB på tekniska indikationer av hög kvalitet, dvs. kavitationsljudet. Säkerheten i analysarbetet ansågs vara betydande och inte lämna utrymme för andra möjligheter än att dessa indikationer hade knytning till främmande ubåt.²⁵

Under 1994 fortsatte antalet rapporter om främmande undervattensverksamhet att minska och var nu drygt två hundra (227). Rapporterna utgjordes såväl av iakttagelser som av tekniska indikationer.

Från det södra militärområdet hade 16 rapporter inkommit. Huvuddelen av dessa avsåg observationer på långa avstånd. Dessa observationer ansågs alltför vaga för att kunna knytas till främmande undervattensverksamhet. De flesta rapporterna hade kunnat

²⁴ SOU 1995:135, s.43f. Se även Fst/Info, *Incidenter m.m. under 1993*, 1994-03-01.

²⁵ Ibid.

ges en naturlig förklaring. En rapport fick en högre slutlig bedömning.²⁶

Från det mellersta militärområdet hade i likhet med året innan över två hundra rapporter inkommit. Rapporterna kom huvudsakligen från Östergötlands skärgård under april-maj, och från Stockholms mellersta skärgård under juli. En stor del också av dessa rapporter avsåg observationer på långa avstånd. Dessa bedömdes vara för vaga för att med någon större grad av säkerhet kunna knytas till främmande undervattensverksamhet. Kvar stod dock ett visst antal rapporter som hade givits en högre bedömning.

Händelserna i Östergötlands skärgård på våren 1994, som redovisas närmare under avsnitt 6.5.2, föranledde en omfattande analys av operationen i syfte att klarlägga vad som orsakade de många indikationerna. Samtidigt fortsattes i MAna:s regi det utredningsarbete som inlemts tidigare under året. Lösningen på frågan om det komprimerade kavitationsljudets ursprung kom i slutet av juli, då en simmande mink observerades i sonarbojens närhet. Därefter genomförd utredning visade att det angivna ljudet i många fall genererats av simmande mink. Detta innebar att ljudeffekten i fråga ansågs ha inget eller ringa bevisvärde avseende koppling till främmande undervattensverksamhet.

Försvarsmaktens sammanfattande slutsats för 1994 blev därför att främmande undervattensverksamhet inte kunnat konstateras på svenskt sjöterritorium. Med ändring av vad som tidigare rapporterats för 1993 bedömdes också att inte heller för det året kränkningar kunde konstateras. Med ändring av vad som tidigare rapporterats för 1992 bedömdes också att två av de tre tillfällen då konstaterad kränkning anmälts under 1992 inte längre kunde hävdas. Detta innebar att det 1994 kunde slås fast att den av ÖB senast konstaterade kränkningen genom främmande undervattensverksamhet ägt rum utanför Oxelösund i september 1992.²⁷

Denna slutsats har stått sig sedan dess. För åren 1995–2000 har inte någon händelse rapporterats som utgör tillräcklig grund för att konstatera att främmande undervattensverksamhet pågått på svenskt sjöterritorium.

1995 inkom totalt ca 75 rapporter om misstänkt främmande undervattensverksamhet. Av dessa hade andelen militära rapporter nu ökat till 45 procent. Antalet rapporterade observationer från civila hade alltså gått ned till ett fyrtiotal, att jämföra med närmare

²⁶ SOU 1995:135, s.44f. Se även Fst/Info, *Incidenter under 1994 m.m.*, 1995-02-10.

²⁷ Ibid.

åtta hundra under 1987. Av de 75 rapporterna 1995 hade ett trettiotal efter utredning och analys givits bedömningen sannolikt naturlig förklaring.

Ett antal rapporter var dock av den karaktären att misstanke om främmande undervattensverksamhet förelåg, enligt ÖB. Det gällde både inom milo S och inom milo M. Inom milo S gällde det en högt bedömd optisk rapport i juni, och flera tekniska indikationer under september. Inom milo S rapporterades under augusti och september ett antal tekniska indikationer. Därutöver fanns under september/oktober ett antal optiska rapporter från Stockholms skärgård. Huvuddelen av de tekniska rapporterna utgjordes av det s.k. typljudet.

Försvarsmaktens sammanfattande slutsats för 1995 var att ingen händelse utgjorde tillräcklig grund för att kunna konstatera kränkning av svenskt sjöterritorium.²⁸

Under 1996 inkom totalt ca 100 rapporter om misstänkt främmande undervattensverksamhet. Fördelningen civila/militära rapporter var densamma som året innan, dvs. något fler militära. Antalet rapporter med högre slutlig bedömning utgjordes av ett tiotal optiska observationer och tekniska indikationer. Av dessa avsåg en typljudet.

Inom milo S rapporterades under juni en högt bedömd teknisk indikation och under juli en högt bedömd optisk rapport. Inom milo M redovisades högt bedömda optiska rapporter i september och november. På grundval av dessa rapporter ansåg Försvarsmakten att misstanke om främmande undervattensverksamhet förelåg.

Den sammanfattande slutsatsen var att ingen händelse under 1996 givit tillräcklig grund för att kunna konstatera kränkning av svenskt sjöterritorium.²⁹

1997 fortsatte antalet rapporter att ligga på samma låga nivå som de närmaste åren innan, dvs. kring 100. Rapporterna utgjordes främst av optiska iakttagelser från mestadels civila personer, men till en del även tekniska indikationer från militära system. De flesta rapporterna bedömdes som "ej främmande undervattensverksamhet" eller som alltför vaga eller ofullständiga för att knytas till sådan verksamhet.

²⁸ Fst/Info, *Försvarsmaktens incidentrapport 1995*, 1996-02-15.

²⁹ Fst/Info, *Försvarsmaktens incidentrapport 1996*, 1997-02-17.

Under året hade ingen händelse rapporterats som utgjorde tillräcklig grund för att kunna konstatera att främmande undervattensverksamhet pågått på svenskt territorium.³⁰

Under 1998 och 1999 låg antalet rapporter på en mycket låg nivå jämfört med tidigare år, totalt ca 30, och utgjordes främst av optiska iakttagelser av civila personer. De flesta av rapporterna bedömdes liksom året innan som "ej främmande undervattensverksamhet" eller som för vaga eller ofullständiga. Endast ett par optiska rapporter för vardera året gavs högre bedömning, medan inga tekniska indikationer blev högt bedömda.³¹

År 2000 var bilden liknande, med ett drygt trettiotal rapporter. Antalet tekniska indikationer var något större, men samtliga dessa, liksom de optiska, erhöll lägre bedömning.

Inte något av åren rapporterades någon händelse som utgjorde tillräcklig grund för att kunna konstatera att främmande undervattensverksamhet pågått på svenskt sjöterritorium.³²

Av ÖB:s årliga rapportering om bedömd främmande undervattensverksamhet framgår att den i 1987 års ÖB-rapport redovisade indiciekedjan för att det är Sovjetunionen, nuvarande Ryssland, som ligger bakom de misstänkta undervattensföretagen mot Sverige omnämns fram t.o.m. årsrapporten 1996. Det sägs också i rapporteringen att dessa indicier förstärktes under åren. Överbefälhavaren anser dock att tillräckliga bevis för att det förhåller sig på detta sätt saknas.

³⁰ Fst/Info, *Incidenter under 1997 m.m.*, 1998-02-27.

³¹ Fst/Info, *Försvarsmaktens årsredovisning 1998 (Incidenter under 1998 m.m.)*, 1999-02-25; samt Fst/Info, *Försvarsmaktens årsredovisning 1999 – Incidenter m.m. under 1999, 2000-03-01*.

³² Fst/Info, *Försvarsmaktens årsredovisning 2000 – Incidenter m.m.*, 2001-02-22.

Statistik rörande observationer och kränkningar

Ubåtskommissionen 1995 redovisade för perioden 1981–1994 antalet rapporter uppdelat på den bedömning som gjorts. I betänkandet har emellertid uttrycket klassificering använts.³³

I nedanstående tabell redovisas inom ram samma tabell som finns i Ubåtskommissionen. Siffrorna i kolumnhuvudena avser den sexgradiga bedömningsskalan.

- (1) Undervattensverksamhet
- (2) Sannolik undervattensverksamhet
- (3) Möjlig undervattensverksamhet
- (4) Undervattensverksamhet kan ej uteslutas
- (5) Undervattensverksamhet bedöms ej ha förekommit
- (6) Underlaget kan ej ligga till grund för bedömning

Anmärkning: Med undervattensverksamhet avses alla former av sådan.

Längre fram i Ubåtskommissionens betänkande³⁴ anges att ett 80-tal typljudseffekter registrerats. De har alla bedömts som "undervattensverksamhet (1)". En del av dessa kontakter har erhållits på fritt hav. De ingår därför inte i den högra kolumnen, vilken redovisar de typljudskontakter på svenskt territorium som åsatts bedömningen (1). För perioden 1981–1994 uppgår antalet till 54 stycken. År 1995 erhöles på svenskt territorium ytterligare sju typljudskontakter som alla då bedömdes som (1). Sammanlagt skall således 61 typljudskontakter ej längre bedömas som (1) utan ges lägre bedömning, dvs. (4), (5) eller (6). Det sammanlagda antalet indikationer som givits bedömningen "Undervattensverksamhet (1)" under perioden 1981–2000 är således 64.

Den i Ubåtskommissionens betänkande redovisade tabellen har kompletterats med inrapporterade observationer under perioden 1995–2000 och får då följande utseende:

³³ Som framgått av avsnitt om Utö-incidenten används uttrycket klassificering på förbandsnivå medan bedömningar görs på högre nivåer.

³⁴ SOU 1995:135, s. 211.

Inrapporterade observationer 1981–2000

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	S:a	Varav Typljud Bed (1)
1981	2	2	14	1	1	1	21	0
1982	11	19	118	9	11	11	179	0
1983	7	58	238	71	9	68	451	0
1984	22	32	134	34	117	113	452	1
1985	10	37	165	87	96	53	448	1
1986	9	61	185	177	154	71	657	1
1987	11	93	276	305	137	134	956	8
1988	7	53	266	330	82	111	849	6
1989	1	27	129	235	62	39	493	1
1990	4	15	70	347	58	98	592	3
1991	2	8	46	207	97	43	403	2
1992	21	6	23	229	54	43	376	20
1993	10	0	11	110	88	44	263	10
1994	1	0	15	79	80	52	227	1
S:a	118	411	1690	2221	1046	881	6367	
1995	7	1	7	16	32	11	74	7
1996	0	4	8	29	52	11	104	0
1997	0	0	3	32	35	22	92	0
1998	0	0	2	7	16	5	30	0
1999	0	0	3	15	15	5	38	0
2000	0	0	0	8	23	3	34	0
S:a	7	5	23	107	173	57	372	

Det bör framhållas, att en indikation på främmande undervattensverksamhet som givits bedömningen (1) i samband med den analys, som görs i nära anslutning till varje rapporterad indikation, inte innebär att Försvarmakten i t.ex. årsrapport rapporterar denna som konstaterad kränkning. För att så skall ske krävs ytterligare noggranna efteranalyser. Man kan således inte använda antalet indikationer, som givits bedömningen (1) som ett mått på antalet konstaterade kränkningar.

Sammanfattningsvis kan sägas att Försvarmaktens uppfattning om antalet konstaterade kränkningar i stort överensstämmer med det antal som redovisats i Ubåtskommissionens betänkande.

Konstaterade kränkningar enligt

<i>Ubåtskommissionen</i>	<i>Försvarsmakten</i>
1981 U 137	1981 U 137
1982 Hårsfjärden (Anm 1)	1982 Hårsfjärden (Anm 1)
1986 Klintehamn	
1987 Kappelhamnsviken	1987 Kappelhamnsviken (Anm 2)
1988 Hävringe	1988 Hävringe
1990 Simrishamn (Anm 3)	1990 Simrishamn (Anm 3)
1992 Hävringe	1992 Hävringe

Anm 1. Händelserna under Hårsfjärden-incidenten kan innefatta mer än en kränkande ubåt (bottenspår på flera platser och sonarindikationen utanför Danziger Gatt), men har betraktats och redovisats som en kränkning.

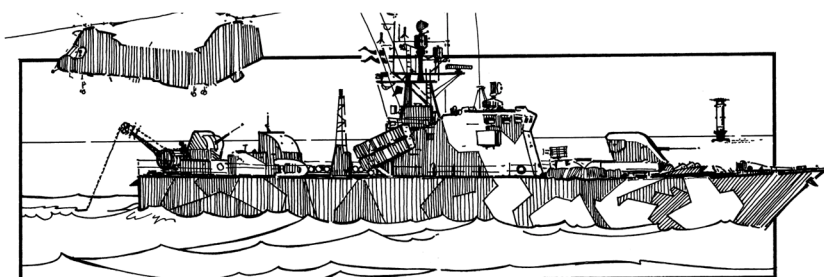
Anm 2. Denna händelse rapporterades ej till regeringen som konstaterad kränkning vid tidpunkten för händelsen, men räknas nu som konstaterad kränkning.

Anm 3. Västtysk ubåt som efter att konstaterat att den kommit in på svenskt territorium, rapporterade felnavigeringen. Västtyskland har på diplomatisk väg beklagat kränkningen.

Anm 4. Utöver ovan redovisade konstaterade kränkningar redovisade Ubåtskommissionen att en främmande undervattensfarkost med stor sannolikhet kränkt svenskt inre vatten på västkusten 1988.

Ubåtskommissionen framhåller också att konstaterade skador på militär materiel, som utlagts i vattnet "visar på avancerad och planerad skadegörelse riktad mot det svenska försvaret". I hur många fall eller när detta skett har ej preciserats.

Försvarsmakten har också till regeringen redovisat ett antal troliga eller sannolika kränkningar. Tillräckligt hållfast underlag har dock inte funnits för att redovisa dessa händelser som konstaterade kränkningar.

6.3 Hävringe 1988

Händelseförlopp³⁵

På våren 1988 beordrade militärbefälhavaren i Östra militärområdet en operation med syftena att intensifiera bevakningen mot ubåtar och inhämta underrättelser. Operationen bedrevs inledningsvis i Stockholms norra och mellersta skärgård och med utnyttjande av örlogsbasens och kustartilleriförsvarets resurser. Vissa indikationer erhöles, bl.a. i området mellan Ornö och Utö där en mina sprängdes *den 30 maj*. Något resultat kunde emellertid ej konstateras.

Egna ubåtar erhöles kontakt med främmande ubåt(ar) utanför Huvudskär *den 24 maj* och några dagar senare, mitt på dagen *den 30 maj*, en ny sådan på svenskt territorialhav söder om fyren Landsort. Denna senare kontakt klassificerades "ubåt" och föranledde insats med en jaktgrupp helikoptrar. Dessa fick vid 13-tiden på samma plats sonarkontakt med ett stillaliggande eko. Kontakten klassificerades "möjlig ubåt".

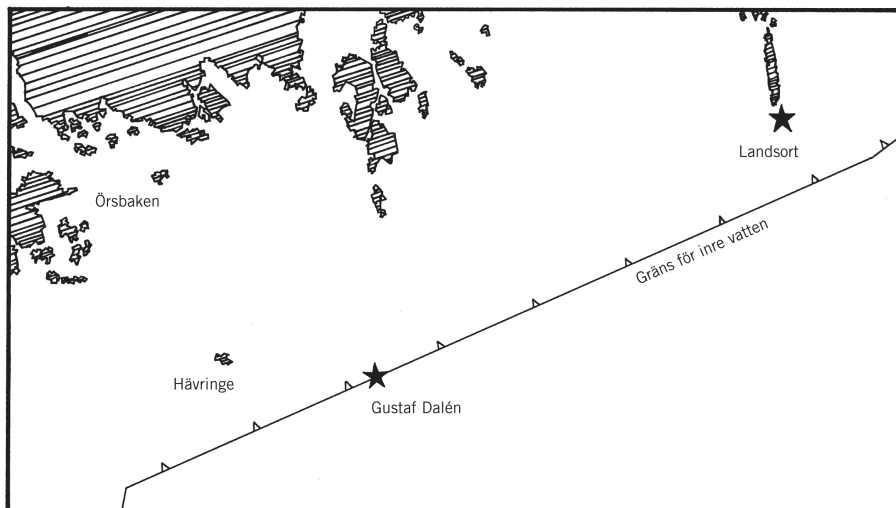
Dessa kontakter föranledde beslut om kraftsamling av operationen till området Landsort–Hävringe. Under natten mellan *den 30 och 31 maj* bedrevs spaning i området. På morgonen *den 31 maj* fick en svensk ubåt åter en som "ubåt" klassificerad kontakt sydost om fyren Gustaf Dalén. Denna kontakt bedömdes som bekräftelse

³⁵ Beskrivningen av ubåtsjakten i Hävringe 1988 är baserad på krigs dagböcker, personliga dagböcker, rapporter, utfrågningsprotokoll och interna handlingar. Ambitionen är att i görligaste mån redovisa de resterande källor som går att identifiera i den löpande texten.

på att ett främmande ubåtsföretag pågick i området. Ubåtsjaktstyrkan påbörjade nu ubåtsjakt.

Nästa dags morgon, dvs. *den 1 juni*, fick samma ubåt ånyo kontakt med en främmande ubåt sydväst om Öja, på vars sydspets fyren Landsort står.

Klockan 7.15 *den 2 juni* fick minjaktfartyget Koster med sin bildalstrande högfrekvenssonar ett eko, som först klassificerades "möjlig ubåt" och sedan "ubåt". Den indikerade ubåten bedömdes vara 20–30 m lång. Ekot uppfattades ha tydlig metallklang.

Området kring Gustaf Dalén.

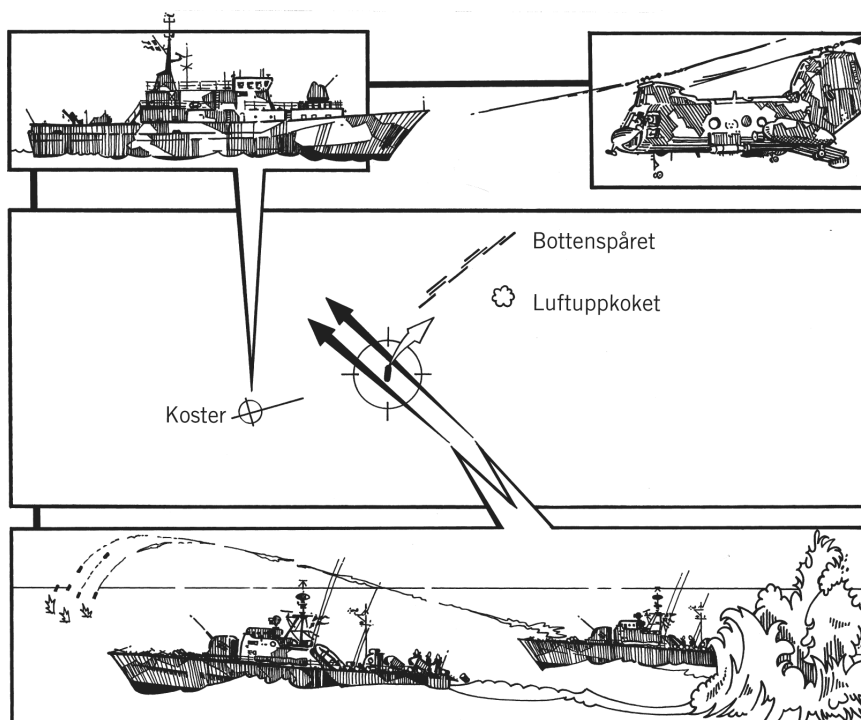
Den taktiske ledaren beordrade den till minjaktfartyget anslutna patrullbåtsroten att insätta anfall med full vapeninsats mot den kontakt, som Koster höll. Rätten att fatta beslut om verkanseld utan föregående varning var delegerad till honom. Från patrullbåtarna avfyrades kl. 7.40 två salvor om 36 antiubåtsgranater (ELMA)³⁶ och fälldes ett fält om 32 sjunkbomber. Minjaktfartyget kunde på sonaren se att del av antiubåtsgranatsalvorna låg över det i det närmaste stillaliggande målet, samt att sjunkbombfältet låg rätt i sida. Några sjunkbomber detonerade först på botten. Efter anfallet kunde Koster inte återfinna kontakten, som följaktligen inte kunde ha varit ett botteneko.

Knappt 20 minuter efter den sista sjunkbombdetonationen observerades från såväl Koster som från en hovrande helikopter ett kraftigt luftuppkok. Helikoptern rapporterade att luftuppkokets radie var 20–30 meter. Det omrörda vattnet i luftuppkoket var klart och helt fritt från partiklar, dvs. utan bottenslam. Ett par av de fällda sjunkbomberna hade ej detonerat vid den tidigare fällningen under anfallet. Någon detonation från någon av dessa blindgångare förekom inte, vilket efteråt kunde verifieras från FOA:s seismologiska mätstation i Nyköping. Denna hade

³⁶ ELMA är namnet på en antiubåtsgranat. Sådana skjuts ut i en svärm för om det jagade fartyget. Syftet är att minst en granat skall träffa målet och genom riktad sprängverkan åstadkomma ett hål i ubåtens skrov. Skadan är av sådan allvarlighetsgrad att ubåten förhoppningsvis tvingas inta ytläge (s.k. incidentvapen).

registrerat de tidigare sjunkbombdetonationerna. De icke detonerade sjunkbombarna återfanns vid senare bottenundersökningar.

Efter senare analyser och prov kunde möjligheten att luftuppkoket skulle ha orsakats av gasutsläpp från botten avfärdas. Det hade med stor sannolikhet kommit från en främmande ubåt (avlutning av sjunktank med tryckluft).³⁷

Patrullbåtsrotens anfall vid Gustaf Dalén. Måleket i centrum av ringen.

Natten mellan *den 4 och 5 juni* inlyssnade en sonarbojgrupp vissa ljudeffekter i Örsbaken. Dessa klassificerades på morgonen inledningsvis som "möjlig ubåt" och ett minjaktfartyg beordrades ansluta. Klockan 10.15 gjordes från detta en optisk observation. Samtidigt fick man på sonaren ett distinkt eko med skarp och tydlig skugga. Ekots bedömdes som miniubåt. Tio minuter senare gjordes en ny optisk observation. Ekot klassificerades nu "ubåt"

³⁷ SOU 1995:135, s. 229f.

och minjaktfartyget anföll med antiubåtsgranater. Av salvans 36 granater, som avfyrades kl. 10.30, observerades ett antal gå endast 20–30 meter. I övrigt låg salvan ca 15 meter hitom målet. Målet uppfattades sätta fart nästan omedelbart efter antiubåtsgranatsalvan och styrde på nordvästlig kurs in mot Örsbaken.

En patrullbåt dirigerades nu in av minjaktfartyget och fällde ett fält om 16 sjunkbomber kl. 10.36. Kontakten förlorades vid den första sjunkbombdetonationen. Salvan uppfattades emellertid ha legat relativt rätt.

Senare på dagen – kl. 15.40 – erhöll en helikopter en ekokontakt på svenskt territorialhav sydost om den bottenfasta fyren Gustaf Dalén. Kontakten klassificerades "möjlig ubåt". Möjlighet att avdela minjaktfartyg för noggrannare klassificering fanns icke. I stället beordrades en patrullbåt att anfälla målet. Patrullbåten leddes in av helikoptern och genomförde vapeninsats utan föregående varning med 12 antiubåtsgranater och lika många sjunkbomber. Efteranalys visade att anfallet insatts mot ett botteneko (klippformation).

Nästa kontakt erhöles på morgonen *den 6 juni* i samband med att ett minjaktfartyg genomförde bottenundersökning vid Falkens Grund sydväst om Oxelösund i leden in mot Bråviken. Ekokontakten, som var mycket lik den som fartyget hade i Örsbaken dagen innan, kunde hållas i endast omkring två och halv minut. Ekots kurs var ostlig och farten bedömdes till sex–sju knop.

Nästa dags morgon, dvs. *den 7 juni*, fick samma fartyg åter en liknande ekokontakt på Örsbaken. Ekot rörde sig med låg fart på sydostlig kurs, tappades tillfälligt men återfanns för en kort stund för att sedan förloras.

Operationen avbröts *den 8 juni* utan att några ytterligare kontakter erhöles.

Chefens för kustflottan utvärdering av Hävringsincidenten

En mycket noggrann utvärdering av incidenten och de genomförda vapeninsatserna gjordes på order av ÖB.³⁸ Sammanlagt sköts under tiden den 2 - 5 juni 84 antiubåtsgranater och 60 sjunkbomber vid tre tillfällen.

Ett antal bottenundersökningar gjordes i syfte att klarlägga om tecken fanns på att en främmande ubåt skadats, samt om bevis på

³⁸ Chefen för Kustflottans utvärdering av Hävringsincidenten 1988.

främmande undervattensverksamhet kunde säkerställas. Därvid kunde avtryck av vad som då bedömdes ha varit en liten främmande ubåt upptäckas och dokumenteras i form av ett ca 250 meter långt spår med skarpa kanter. Även groparna efter detonerade sjunkbomber kunde identifieras. Genom att ett par icke detonerade sjunkbombers lägen kunde fastställas, liksom dessa sjunkbombers serienummer var det möjligt att fastställa tämligen exakt hur det samordnade sjunkbombfältet legat i förhållande till det ovannämnda bottenspåret. Sjunkbombkratrar kunde återfinnas ca 160 meter sydost om spåret och ca 150 meter västnordväst om detsamma. Spårets huvudriktning var nordostlig.

I rapporten från den genomförda analysen framhålls att en av orsakerna till att en så noggrann efteranalys har kunnat göras var att betydelsen av detaljerad dokumentation hade inskräpts hos all berörd personal. Teknisk utrustning för dokumentation hade också tillförts.

Den samlade bedömningen efter utvärderingen var att en större och en mindre miniubåt under angiven tidsperiod hade opererat i området Landsort – Hävringe.

Bottenspårets ursprung granskades på Ubåtskommissionens uppdrag av docenten Ingemar Cato och sjökaptenen Bengt-Åke Larsson. Deras slutsats var att spåret var ett ankringsspår.³⁹

Utredarens bedömning

Kustflottans analys utgick från att det upptäckta bottenspåret hade åstadkommit av en liten ubåt. Som nyss redovisats har senare värdering av detta spår resulterat i slutsatsen att spåret åstadkommit av ett fartygsankare. Även om något spår av en ubåt inte påträffats i området, måste de ovannämnda kontakterna och iakttagelserna anses ha sådan validitet att chefens för kustflottan slutsats att minst en och troligen två utländska miniubåtar hade uppträtt i farvattnen utanför Oxelösund och Bråvikenmynningen ej ändras av denna upptäckt.

Läget på det kraftiga luftuppkok som kom upp ca 20 minuter efter patrullbåtarnas anfall låg av allt att döma i förlängningen av spårets sydvästra del och således relativt nära det område där vapeninsatsen gjordes. Vattendjupen i området varierar i betydande grad, men är omkring 70 meter där vapeninsatsen gjordes. Detta

³⁹ SOU 1995:135, s. 255–259.

innebär en förhållandevis lång tid från det en sjunkbomb fällts tills den når inställt detonationsdjup. Med tanke på att en liten ubåt är stryktålig, vilket kräver att sjunkbombdetonationerna sker på kort avstånd från denna för att ha någon effekt, har en sådan ubåt en klar chans att hinna förflytta sig ur den omedelbara riskzonen när fällande fartyg inleder vapeninsatsen.

Hävringe-incidenten i månadsskiftet maj/juni 1988 kom att bli marinens sannolikt bästa tillfälle till framgångsrik insats under den tidsperiod som utredningen är satt att granska.⁴⁰ De omfattande arbetsinsatser, som marinens personal nedlagt på att återta den förlorade ubåtsjaktförmågan, var nära att resultera i att en främmande [mini]ubåt hade tvingats till ytan. Det går inte att i efterhand beräkna exakt hur nära eller långt ifrån målet den närmaste sjunkbomben eller antiubåtsgranaten slog ner. Det är dock sannolikt att så nära att bli skadad har knappast någon kränkande ubåt varit, varken tidigare eller senare. En sjunkbombdetonation eller nedslag med antiubåtsgranat något närmare målet hade med stor sannolikhet åstadkommit allvarlig, kanske sänkande verkan.

Ubåtsjakt i Östersjöns bräckta och skiktade vatten är svårt; att göra det i de starkt kuperade och grunduppfyllda skärgårdsområdena är än svårare, i all synnerhet när motståndaren är en liten och genom sin litenhet troligtvis stryktålig ubåt. Från ett dåligt materiellt och kunskapsmässigt utgångsläge vid 1980-tales början, hade Försvarsmakten och då främst marinen genom omfattande insatser i form av forskning, materielanskaffning, utbildning och taktikutveckling lyckats uppnå en sådan förmåga att jaga ubåt, att det ej längre var riskfritt för en främmande makt att bedriva undervattensverksamhet på svenskt territorium.

En så massiv vapeninsats som patrullbåtsroten genomförde på morgonen den 2 juni mot en miniubåt, som med låg fart förflyttade sig nära botten sydost om fyren Gustaf Dalén, varvid 36 antiubåtsgranater och 32 sjunkbomber fälldes i ett anfall, har veterligen aldrig gjorts i fred. Erfarenheterna från tidigare incidenter hade nu omsatts i handling. Nu fälldes ej längre enstaka sjunkbomb efter varning, utan ett helt fält, dubbelt så stort som vad Grandingruppen rekommenderade efter Hårsfjärden-incidenten. Det fanns ej heller någon tveksamhet eller oklarhet ifråga om rätten att insätta vapenmakt; den taktiske ledaren hade rätt att insätta verkanseld utan föregående varning, vilket han också gjorde.

⁴⁰ Se t.ex. Fst/Info, *Incidenter 1988*, 1989-02-16.

Under hela denna flera dagar långa situation fungerade allt såsom det var tänkt. Närvaron i området av främmande ubåt hade indikerats av egna spanande ubåtar. Ubåtsjaktstyrkan samlades dolt till det område där den eller de indikerade ubåtarna bedömdes komma att försöka tränga in i skärgården. Ett minjaktfartyg kunde upptäcka ubåten och sedan överlämna kontakten till patrullbåtsroten, som genomförde ett väl samordnat anfall. Samverkan mellan ubåtar, helikoptrar, minjaktfartyg, kustkorvetter och patrullbåtar fungerade väl. Alla involverade enheter leddes av en chef på platsen, den taktiske ledaren. Att detta fungerade så precis enligt läroboken var ett resultat av den intensiva utbildningsverksamhet som bedrivits, samt att personal i nyckelbefattningar hade tjänstgjort under ett par år, och nu kände varandra väl. Det enda som saknades var en träff med en antiubåtsgranat eller sjunkbomb i den kränkande ubåten.

En annan slutsats är att de gamla taktiska principerna om överraskning, och att samla disponibla resurser till tid och rum för kraftsamlad insats, gäller också vid ubåtskyddsoperationer i fred. Genom att vara i förhand, dvs. dolt ha utgångsgrupperat ubåtsjaktstyrkans enheter till det område, och vid den tidpunkt man genom en noggrann analys kommit fram till att en främmande ubåt kunde bedömas komma att uppträda, kunde det tidsmässiga mellanrummet från indikation till vapeninsats nedbringas till så korta värden att målet inte skulle hinna försvinna. Ubåtsjaktstyrkan skulle då få ett relativt begränsat sökområde. Implementeringen av denna princip innebar att ubåtsjaktstyrkan bedrev övningsverksamhet, givetvis med spaning mot eventuellt förekommande främmande undervattensverksamhet som huvudsaklig aktivitet, inom det utvalda kustområdet. Då indikation med substans erhållits att främmande undervattensverksamhet pågick i området, övergick övningsverksamheten på ÖB:s order direkt i en ubåtskyddsoperation.

Konceptet att bedriva övningsverksamhet, där man bedömer att främmande undervattensverksamhet kan komma att äga rum, utnyttjades första gången vid genomförandet av Operation Notvarp i september 1982. Från och med 1983, då kustflottans uppgift och verksamhet, samt delvis även struktur, förändrades i betydande grad som en följd av de inträffade ubåtskränkningarna, kom det att årligen utnyttjas vid ett antal s.k. långtidsövningar. Områden och tidsperioder för långtidsövningarna beslutades av ÖB efter en årlig planeringsprocess i Försvarsstaben/Högkvarteret med ett under-

rättelsebedömande som grund. Sekretessen kring dessa uppgifter var av naturliga skäl hög.

Hävringe-incidenten som agerandeoperation skiljer sig alltså fördelaktigt från det mönster för agerandeoperationer som diskuterats tidigare, främst genom att ÖB tillsåg att IKFN tillämpades fullt ut.

En motsvarande förändring av verksamhet och organisation genomfördes inom kustartilleriet. Runt de två viktigaste basområdena – Karlskrona och Muskö/Härsfjärden – byggdes fasta bevakningssystem vilka var bemannade dygnet runt. De s.k. ubåtskyddskompanierna bedrev såväl optisk spaning, som övervakning av inloppslederna med tekniska medel.

Hävringe-incidenten 1988 kan på sitt sätt betecknas som en brytpunkt. Indikationerna på intrång av främmande ubåt började nu minska i antal, även om misstänkta kränkningar inte började komma ner mot noll förrän ett antal år senare. Samtidigt kunde konstateras att den kränkande makten tvingades till ett mera försiktigt agerande; man hade blivit medveten om att det nu fanns en uppenbar risk att den svenska marinen skulle kunna tvinga upp eller rent av sänka en kränkande ubåt.

6.4 De svensk – ryska expertsamtalen

Bakgrund och innehåll

Hösten 1991 diskuterades ubåtsfrågan i diplomatiska kontakter mellan Sverige och Sovjet. På sovjetisk sida hade man redan 1983 föreslagit en gemensam svensk-sovjetisk kommission för att avhandla ubåtsfrågan, ett förslag som Sverige alltid avvisat bl.a. med tanke på att man ville undvika att riskera att behöva lämna ut känslig information. Hösten 1991 gjorde emellertid den svenska regeringen informella framställningar till den sovjetiska regeringen om ubåtsfrågan där man bl.a. framhöll att ubåtskränkningarna fortsatte. I Moskva gjordes en intern utredning i frågan vilken inte gav något konkret resultat. Emellertid uttryckte den ryska sidan önskemål om svensk hjälp för att belysa sakfrågorna. Gradvis växte tanken fram om svenskt expertbesök i Moskva, och i januari 1992 inleddes bilaterala samtal på expertnivå i syfte att pröva möjligheterna att få klarhet i frågan om ubåtskränkningarna i Sverige. Dessa samtal pågick till december 1994. Sammanlagt genomfördes

ett tjugotal möten. Flertalet ägde rum i Ryssland men några i Sverige.⁴¹

Samtalen leddes på svensk sida av kommandören 1.gr. Emil Svensson, som under största delen av den aktuella tiden var knuten till den säkerhetspolitiska analysgruppen i statsrådsberedningen. Den ryska delegationen leddes av en marinofficer. Fr.o.m. augusti 1994 tog en rådgivare till den ryske presidenten över ordförandeskapet på rysk sida.

De sakfrågor som behandlades i förhandlingarna var U 137:s grundstötning i Karlskrona 1981, en sonarinspelning från Hårsfjärden den 12 oktober 1982 vid Mälsten i Danziger gatt, Hävringe-incidenten 1988, samt en bandinspelning från Stockholms skärgård 1992, med en s.k. komprimerad kavitations-effekt som registrerats då. I samtalen berördes vidare frågan om kränkande ubåtars nationalitet. En del av det material som presenterades under samtalen har redovisats av 1995 års Ubåtskommission.

I januari 1995 överlämnade Emil Svensson en rapport över samtalen till regeringen. Denna rapport har till stora delar offentliggjorts.⁴² Ubåtskommissionen sammanfattar rapporten som följer:⁴³ "Av rapporten framgår att den ryska sidan inte medgivit några intrång av sovjetiska ubåtar sedan år 1946 och att grundstötningen av U 137 enligt rysk uppfattning berodde på felnavigering. Utöver en redovisning av samtalen innehåller rapporten Emil Svenssons egna synpunkter på olika frågor i ämnet."

Samtalen som genomfördes från januari 1992 till 1994 redovisades genom dels Emil Svenssons slutrapport, dels Svenssons avrapportering för envar av samtalsomgångarna, dels samtalsuppteckningar gjorda av i samtalen medverkande tjänstemän från svenska Moskva-ambassaden.

Samtalens förlopp⁴⁴

Vid den *första* samtalsomgången, den 28–29 januari 1992, redovisades från svensk sida händelsen vid Hävringe 1988, bl.a. i form av en videoupptagning av en sjunkbombsattack, luftuppkok, och

⁴¹ SOU 1995:135, s. 60f.

⁴² *Slutrapport Ubåtssamtalen*, avslutande rapport från de svensk-ryska expertsamtalen i ubåtsfrågan, överlämnad 24 januari 1995. Se även tillhörande bilagor.

⁴³ SOU 1995:135, s. 61.

⁴⁴ Se *Slutrapport Ubåtssamtalen* för referat från de olika samtalen.

bottenspår. Från rysk sida redovisades dokument som sades visa alla sovjetiska konventionella ubåtars rörelser under den aktuella perioden. Detta ansågs av den svenska sidan vara av mindre intresse då det rörde sig om en miniubåt. Den ryska sidan hävdade att det vid den tiden inte fanns några sådana farkoster inom sovjetmarinen. Man redovisade också projektet med miniubåten Pyranja, som sades ha tagits i bruk 1988 och som fanns i två exemplar.

Också frågan om intrånget av U 137 togs upp under den första samtalsomgången. Från rysk sida vidhölls att ubåten hamnat fel till följd av felnavigering, men det framhölls också att det inte varit något fel på gyrokompassen, utan att det tekniska fel som varit avgörande rörde radiopejlen, vars antenn blivit skadad.

På svensk sida ansågs att den väsentligaste uppgiften som kommit fram under samtalsomgången rörde de kränkande ubåtarnas basering. Den ryska sidan sade sig, på grundval av de uppgifter man fått, dela uppfattningen att slutsatsen kunde dras att "dessa var små och inte kunde röra sig på långa avstånd. Alltså måste de vara baserade i Östersjön."

Den *andra* omgången samtal rörde U 137. Sammanfattningsvis var man från den svenska sidan inte nöjd med de förklaringar som gavs från rysk sida, utan den svenska uppfattningen om avsiktligt intrång kvarstod. På fråga från svensk sida om han betraktade den redovisade versionen som särskilt sannolik bekräftade den ryske delegationsledaren detta med hänvisning till dokument och till "den ryska själen", med en ung fartygschef på ett för hans framtid avgörande uppdrag, och som därför tvekade att rapportera hem om den skadade radiopejlen, med åtföljande konsekvenser.

Från rysk sida önskade man göra ett gemensamt uttalande, men detta avvisades från svensk sida bl.a. eftersom man var angelägen om att inte ge intryck av att det var fråga om någon gemensam kommission, utan enbart expertsamtal. Mötet avslutades utan att någon gemensam syn kunde uppnås.

Den *tredje* omgången handlade också den om U 137, och dominerades enligt Svenssons rapport av den svenska sidans påtalande av motsägelser som fanns i dokumenten rörande U 137 och den bristande logiken i den ryska argumenteringen. Svenssons rapport talar om en "halsbrytande" argumentering från rysk sida, och att "några särskilt märkliga omständigheter förklarades av den ryska själen." Av det senare finns dock inga spår i samtalsuppteckningen från denna omgång, utan referensen återfinns endast i redovisning-

en från den andra samtalsomgången som ovan beskrivits. Detta nämns här därför att Svensson i sin rapport gör en stor sak härav och inför den fjärde samtalsomgången talar om att "oändliga diskussioner om ryska själar tilltalade inte den svenska sidan", en beskrivning som inte är helt rättvisande för den sakliga atmosfär och innehåll som genomgående präglade samtalen. Nämnas bör också att den ryska sidan upprepade gånger instämde i svenska konstateranden att ubåt U 137:s agerande var obegripligt.

Den *fjärde* samtalsomgången diskuterades en av den svenska sidan i förväg överlämnad bandinspelning från maj 1992 med kavi-tationsljud. Enligt Svenssons rapport påvisade den första ryska analysen av bandet entydigt att det fanns ett bullrande föremål, med största sannolikhet förfärdigat av mänsklig hand. Det fanns dock ingen möjlighet att med givna ingångsvärden fastställa att det var en ubåt eller ett övervattensfartyg. Den ryska sidan var angelägen att påpeka att ljudet inte hade några likheter med karaktäristika från ryska ubåtar eller övervattensfartyg. Noteras bör här att det aktuella bandet återgav den ljudeffekt som senare skulle komma att konstateras i många fall ha sitt ursprung i biologiska källor.

Delegationerna enades om att först söka fastställa om ljudet kom från en undervattensfarkost, och därefter varifrån denna kom. Den svenska sidan tog också upp möjligheterna att besöka miniubåtarna typ Pyranja och få tillgång till dessa farkosters ljudbild. På rysk sida ställde man sig i princip positiv, men framförde ett antal administrativa svårigheter.

Den *femte* och *sjätte* omgången samtal ägnades åt fortsatt diskussion av bandet från 1992 och en svensk analys av detta som gjorts av FOA. Den ryska sidan godtog initialt det svenska materialet. Enligt den ryske delegationschefen skulle det kunna röra sig om en undervattensfarkost om högst 10 meters längd.

Från svensk sida eftersträvades att få ett underskrivet dokument som verifierade förekomsten av en undervattensfarkost i Stockholms skärgård i maj 1992, på grundval av det överlämnade bandet. Ett problem för den ryska sidan var att man på grund av brister i sin utrustning inte kunde analysera det överlämnade originalbandet, utan endast ett av svenskarna överlämnat band, som analyserats audiellt, dvs. utan att kunna göra instrumentanalys. Den svenska utrustningen visade sig i tekniskt avseende överlägsen den ryska.

Ryssarna fastställde likväl, inte utan viss tvekan, vilken klart framgår av samtalsuppteckningen, att ljudeffekten var ett rörligt föremål som passerade inspelningsplatsen i undervattensläge på ett djup av 20–40 meter och på ett avstånd av 100–200 meter från inspelande hydrofon. Från svensk sida ansågs detta vara ett genombrott. "För första gången hade ryska myndigheter officiellt godtagit att det fanns främmande undervattensfarkoster på svenskt inre vatten", skriver Svensson i sin rapport.

Den svenska sidan överlämnade ytterligare ett ljudband, från den 12 oktober 1982 i Danziger gatt. I samband med ett s.k. ordförandemöte någon vecka senare fick den svenska sidan del av en preliminär rysk analys av detta band. Denna analys verifierade varvtalet på propellern, men uteslöt att det kunde vara fråga om en sovjetisk ubåt. Den svenska sidan hävdade att det var fråga om ett objekt med fyra blad och två axlar, men enligt den ryska sidan var det fråga om tre blad och en axel. Inga sovjetiska ubåtar hade färre än fem blad, framhölls från rysk sida.

Under den *sjunde* samtalsomgången formulerades ett gemensamt uttalande i vilket fastslogs enighet kring ett antal tekniska parametrar. Ryssarna medgav enligt Svenssons rapport att en viss frekvens som fanns i bandet från 1992 inte ingick i den naturliga bakgrunden och att den bara uppträdde tidsmässigt anpassat till undervattensfarkostens passage.

Under större delen av den tid som samtalen varat hade man på båda sidor både till viss grad spelat med och varit besvärad av media. Avsikten var att samtalen skulle hållas diskreta, men trots detta hade ett antal läckor, sannolikt från båda sidor, ägt rum. I detta skede var man särskilt på rysk sida mycket irriterad över den pressbevakning med påstått triumfatoriska inslag som hade förevarit i svenska tidningar i samband med statsminister Bildts besök i Moskva i februari 1993 och den gemensamma svensk-ryska deklARATIONEN i anslutning till detta besök.

Efter det sjunde mötet, som ägde rum i mars 1993, skedde ett långt uppehåll till november samma år, föranlett av tvekan på rysk sida om det meningsfulla att fortsätta samtalen. Det hade alltsedan de första samtalsomgångarna varit klart att man på rysk sida ansåg att den svenska sidan var inflexibel, och inriktad på att i vad man stundtals uppfattade som någon slags domstolsförfarande slå fast den ryska sidans skuld.

Ett ordförandemöte ägde rum i september, och enligt Svenssons rapport hade den hårda ryska hållningen då mjuknat betydligt.

Detta öppnade för den *åttonde* samtalsomgången, som enligt Svenssons rapport blev den dittills hårdaste. Man enades till sist om ett gemensamt uttalande, där den ryska sidan bl.a. instämde i att det på bandet från 1982 fanns ljud från en rörlig undervattensfarkost, under förutsättning att ytan var fri, med en hastighet väsentligt understigande tio knop.

Inför den *nionde* omgången hade man från svensk sida insisterat på ett möte med en representant för den ryska underrättelsetjänsten, som i media sagt att sovjetiska ubåtar bedrivit underrättelseverksamhet i svenska vatten under 1940- och 50-talen. Ett sådant möte kom också till stånd, och representanten för underrättelsetjänsten bekräftade vad han tidigare sagt. Enligt samtalsuppteckningen från detta möte försökte man från svensk sida få vederbörande att gå längre men han höll fast vid att han talade om 1940- och 50-talen (fram till 1956 nämndes), och att verksamheten upphört i början av 1960-talet. I Svenssons rapport sägs att informationen framfördes på ett sätt som inte uteslöt att det även efter 1960-talet kunde finnas andra uppgifter för ubåtar i svenska vatten. Samtalsuppteckningen ger inte något klart stöd för ett sådant påstående.

Ett ytterligare resultat av denna omgång blev klartecken för besök vid konstruktionskontor och varv i St Petersburgsområdet, vilket också ägde rum i anslutning till den *tionde* samtalsomgången. Inför denna omgång avsåg man från svensk sida att "främst pröva möjligheterna att få information om de sovjetiska miniubåtssystem som ej tidigare erkänts av den ryska delegationen".

Inför samtalen i St Petersburg gavs från svensk sida intrycket att man möjligen kunde överväga en inhandling, vilket av samtalsuppteckningarna att döma ledde till vissa missförstånd. Representanter för konstruktionsbyrån Malachit framhöll att man där konstruerat alla ubåtar i den aktuella storleksklassen, att ingen mindre sovjetisk ubåt utom Pyranja, som började testas 1987, hade varit i Östersjön, och att några farkoster med larvfötter inte fanns i Ryssland. Pyranja byggdes på uppdrag av marinens underrättelsestyrelse med syfte att bära medlemmar av diversionsförband.

I Svenssons rapport sägs att det blev klarlagt att ubåtar typ 641 "teoretiskt" mycket väl kunde bära miniubåtar på däck, samt att den yttersta gränsen för detta skulle kunna vara miniubåtar av storleksklass Pyranja. Denna senare uppgift finns inte avspeglad i samtalsuppteckningen.

I ytterligare en samtalsomgång diskuterades åter U 137, och båda sidor upprepade tidigare positioner. Vidare framhölls från rysk sida att den ryska marinen inte instämde i vad som tidigare sagts från underrättelsetjänsten om kränkningar under efterkrigstiden. Marinen förnekade att några kränkningar i underrättelsesyfte ägt rum efter 1946, och underrättelsetjänsten hade nu i ett brev till det ryska utrikesministeriet instämt i detta.

Vid ett nytt s.k. ordförandemöte den 30 juni diskuterades samtalens framtid. Från rysk sida ansåg man U 137 vara ett avslutat kapitel. Inte heller i de andra frågorna framkom några öppningar. Beträffande andra tänkbara alternativ i nationsfrågan sades från rysk sida att man betraktade det som "orealistiskt att systemet (med miniubåtar) varit gömt på den korta västtyska Östersjö-kusten". På fråga från svensk sida om spekulationer om "att en stor amerikansk Lafayette-ubåt tagit in miniubåten" tyckte den ryske ordföranden att också denna variant kunde uteslutas.

Vid ett möte med president Jeltsins säkerhetspolitiska rådgivare Baturin samma dag uttryckte denne kritik mot vad han uppfattade som skuldpresumption från svensk sida, och bristande paritet i informationsutbytet. Ytterligare tre möten ägde rum med Baturin, varvid denne allmänt visade en konstruktiv och förhandlingsvillig inställning. Samtidigt blev det i diplomatiska kontakter uppenbart att man på rysk sida var klart irriterad över vad man uppfattade som bristande flexibilitet på svensk sida, och den svenska sidan anklagades för att med "istadigheten i ubåtsfrågan" äventyra och bromsa Östersjösamarbetet i sin helhet. På ryska utrikesministeriet var man också klart irriterad över vad man uppfattade som svenska försök att öppna "back-channels" i frågan, och man varnade uttryckligen för detta.

Den tillträdande socialdemokratiska regeringen i Sverige hade i sin regeringsförklaring meddelat att en nationell utredning av ubåtskränkningarna skulle genomföras. Sedan beslut om detta fattats ägde inga särskilda ytterligare bilaterala samtal rum i frågan mellan Sverige och Ryssland.

Utredarens bedömning

Det viktigaste resultatet av samtalsprocessen sägs i Svenssons rapport vara att det totala kunskapsläget förbättrats så att det skapats "tekniska" möjligheter till en bilateral lösning av stora delar av

frågan. Det är med tvekan man kan instämma häri. Samtalen kan knappast i några andra avseenden sägas väsentligt ha fört sakfrågan framåt, samtidigt som de i viss mån inneburit en i och för sig naturlig och förståelig belastning för de svensk-ryska relationerna.

Det första initiativet till en gemensam svensk-sovjetisk undersökning framfördes på sin tid av ambassadör Pankin till statsminister Palme. Det var därför inte onaturligt för Pankin att i sin roll som utrikesminister 1991 återkomma till denna tanke. På svensk sida kvarstod dock de principiella betänkligheterna till någon form av gemensam kommission, varför samtalen fick utformningen av expertsamtal. Farhågorna på svensk sida var bl.a. att man skulle tvingas lämna ut material som skulle kunna utnyttjas av motparten. Som samtalen utvecklade sig kan det i viss mån sägas ha blivit en balans mellan vad de båda sidorna fick ut av varandra i informationshänseende. Som framgår av den ovan gjorda sammanfattningen av överläggningarna finns i rapporteringen uppgifter som inte till fullo bekräftas av de detaljerade samtalsuppteckningarna. Detta innebär att rapporten från samtalen emellanåt måste avstämmas med de vid mötena gjorda samtalsuppteckningarna.

Däremot är det svårt att hävda att de båda sidorna kommit närmare varandra i sak. Uppfattningarna om karaktären av U 137:s infart i den svenska skärgården förblev diametralt motsatta. Inga "erkännanden" gjordes från rysk sida beträffande ubåtsintrång under 1980- och 90-talet, och inga uppgifter som vare sig bekräftar eller ens indikerar förekomsten av den typ av miniubåtssystem, som man på svensk sida föreställde sig låg bakom kränkningar av svenska vatten kan sägas ha framkommit.

Från svensk sida sades avsikten med samtalen ha varit att om möjligt komma till en lösning av frågan om främmande ubåtsverksamhet på svenskt territorium. Arbetet sägs i Svenssons rapport ha utgått ifrån att den främmande verksamheten förekommit i enlighet med Överbefälhavarens rapportering till regeringen, som utan att det sägs rent ut likväl utgår ifrån att det är Sovjetunionen/Ryssland som är den kränkande nationen. Mot denna bakgrund är det knappast förvånande att några resultat inte kunnat uppnås på denna väg. Att förvänta sig att ryssarna skulle acceptera svensk teknisk bevisning, som i sig inte var vare sig entydig eller oomstridd, och som mot förhandlingarnas slutskede i viktiga avseenden direkt undergrävdes av nya tekniska rön på svensk sida, var förhoppningsfullt i överkant.

Samtidigt måste här erinras om att sovjetmakten var i ett sönderfallsskede, och i färd med att ersättas av ett Ryssland, som i vart fall vid denna tid uppvisade en hög grad av öppenhet också beträffande vissa militära frågor. Bedömningen att det gällde att ta tillvara denna som det skulle visa sig unika historiska period, och de möjligheter till uppgörelser med det förflutna som denna innebar, kan knappast kritiseras. Däremot kan man ha synpunkter både på det sätt på vilket detta gjordes, och de förhoppningar som låg bakom det svenska agerandet, i vart fall som detta kom att utveckla sig.

Ett förhållande värt att notera vad gäller uppläggningsen av samtalen på svensk sida är att de hölls i en starkt begränsad krets. I regeringen var det endast statsministern och i viss mån utrikes- och försvarsministrarna som hölls i bilden. På Utrikesdepartementet sköttes hanteringen personligen av kabinettssekreteraren i kontakt med Moskvaambassadören. På försvarsdepartementet var ingen inkopplad även om försvarsminister Anders Björck av Emil Svensson informerades om resultatet av varje samtalsomgång, och förhandlaren själv satt i statsrådsberedningen.⁴⁵ Detta hade säkert sina fördelar i sekretesshänseende, även om en del läckor förekom till pressen på båda sidor, men frågan kan ställas om inte en bredare beredningsprocess från svensk sida skulle ha givit samtalen en både bredare förankring och innehållsmässigt ett vidare perspektiv. Kabinettssekreteraren och ambassadören i Moskva kunde som det nu var hålla ett vakande öga på skeendena och tack vare ingripanden ett par gånger rädda processen från att spåra ur. Men till sist hjälpte inte heller detta. Resultatet av denna diplomatiskt något originella process måste sägas ha blivit en svensk ansiktsförlust, som dock kom att barmhärtigt skylas över av statsministerns eget agerande.

6.5 Ljudfrågan

Efterhand som den svenska ubåtsjaktskapaciteten utvecklades ökade betydelsen av ljudupptagningar som medel för upptäckt av ubåtar. Sådana ljudupptagningar fick också växande politisk betydelse i och med att mycket av den svenska politiska hanteringen kom att bygga på Försvarsmaktens ljudanalyser. Utredningen har

⁴⁵ Samtal med Anders Björck, 2001-10-30. Informationen rörande kontakterna mellan kabinettssekreteraren och ambassaden i Moskva är hämtade från dokument i UD:s arkiv.

därför sett det angeläget att närmare granska denna aspekt på ubåtsjakten.

Ubåtskommissionen gjorde en granskning av frågorna om typ-ljud och komprimerad kavitation som dock inte kunde leda till fullständiga slutsatser.⁴⁶ Utredaren har kunnat fördjupa och komplettera denna granskning.⁴⁷ Utifrån utredningens mandat, har det därvid varit särskilt angeläget att definiera de tidpunkter när tveksamhet, sannolikhet, respektive klarhet uppstått om ljudens karaktär. Det har därvid framgått att processerna i vad avser klargörande om de båda olika slagen av ljudinspelningar skett i skilda faser, varför utredningen sett ett värde i att göra sammanfattande redovisningar av de båda inspelningsfenomenen.

6.5.1 Typljudet

År 1985 registrerades den sonareffekt, som kom att kallas *typljudet* från en ubåt.⁴⁸ Vid analysen av denna inspelning upptäcktes att samma eller liknande ljudeffekt återfunns på en registrering från maj 1984 som inspelats i Stockholms norra skärgård av en bojgrupp⁴⁹. I anslutning till att 1984 års passiva sonareffekt inlyssnats hade en optisk observation med kikare av ett föremål gjorts, ett föremål som hann fotograferas sekunder innan det försvann under ytan. Två timmar senare hade en aktiv sonarkontakt (fartygsbaserat sonarsystem) erhållits med ett objekt som var ca 30 meter långt och som befann sig på ett djup mellan 10 och 25 meter. Kombinationen av optisk observation, fotografi av objektet, och aktiv och passiv sonarindikation, ledde till en bedömning att det inregistrerade ljudet hade orsakats av en dittills okänd miniubåt. Denna observation hade bedömts som "ubåt (1)". Likheten mellan 1985 och 1984 års registrerade ljudeffekt ledde analytikerna till att beteckna denna som "typljudet".

Typljudet kom under resten av 1980-talet att registreras vid ett tjugotal tillfällen. Ljudet inlyssnades och registrerades av främst

⁴⁶ SOU 1995:135, s. 211–229.

⁴⁷ Utredaren har bl.a. haft tillgång till Referensutredningen om "typljudet" som presenterades 1998, samt även flera samtal med Rolf Andersson, Bengt Granath, Arne Åsklint, Bertil Jonsson och Erland Sangfeldt m.fl. Se även en studie inom ramen för CRISMART (Nationellt Centrum för Krishanteringsstudier) vid Försvarshögskolan av Annika Brändström, Minkar eller ubåtar i svenska ubåtsjakten (ÖCB, Stockholm, 2000).

⁴⁸ SOU 1995:135, s. 211ff.

⁴⁹ En bojgrupp bestod av ett bojfartyg med mottagarutrustning. Till denna överfördes ljud som registrerats i ett antal utplacerade sonarbojar.

svenska ubåtar men också, fast i mindre omfattning, av sonarbojar och fasta sonarsystem. Typljudet har vid tillfällena uppträtt i samband med andra iakttagelser. I maj 1988 uppfattade en svensk ubåt innanför territorialgränsen en sändning, möjligen från ett ekolod, samtidigt som den erhöll en tydlig indikation på typljudet när den passerade över kontakten. Vid ett annat tillfälle visade det sig möjligt att räkna fram ett målspar som typljudets källa antagits ha följt och i samband därmed också en realistisk fart på ljudkällan. Typljudet har över åren främst registrerats i Östersjön men inspelningar har också gjorts i både Bottenhavet och Västerhavet, såväl inom det svenska sjöterritoriet som på fritt hav. De flesta registreringarna av typljudet gjordes under dygnets ljusa del under månaderna maj till oktober. För det mänskliga örat låter typljudet som ett kvittrande. Tekniskt beskrivs det som ett bredbandigt buller utan ett karaktäristiskt frekvensspektrum, som kunde knytas till något tidigare känt objekt.

Det faktum att typljudet alltså emellanåt registrerades i nära anslutning till indikationer på främmande undervattensverksamhet gjorde att Försvarmakten bestämde sig för att taktiskt klassificera typljudet som "ubåt", även om en otvetydig koppling inte kunde påvisas.

Överbefälhavaren rapporterade sålunda år 1989 att typljudet inte kunnat kopplas till någon identifierad ubåt, men att typljudet, "efter omfattande analyser", bedömdes härröra från en mindre ubåt. Överbefälhavaren vidhöll denna bedömning under följande år. Sålunda skrev ÖB i sin rapport år 1992 att "ytterligare information har nu erhållits som än tydligare kan knyta typljudet till ubåt". Samtidigt tillade han att arbetet med att finna ett slutgiltigt svar på frågan om hur typljudet genererades skulle fortsätta. Och år 1993 slog ÖB fast att genomförda analyser av händelser där typljudet registrerats talade med "mycket stor sannolikhet" för närvaro av främmande ubåt vid dessa tillfällen.

Det bör i sammanhanget fastslås att det från Försvarmaktens sida har framhållits att ingen kränkning har kvalificerats som konstaterad på basis enbart av registrerat typljud. Exempelvis har uppgifter om aktiva sonarkontakter kompletterat typljudsindikationer.

Trots att Försvarmakten sålunda rapporterade sin övertygelse om sambandet mellan typljudet och främmande ubåtsverksamhet, fortsatte arbetet inom Försvarmakten att söka verifiera typljudets ursprung. Bland annat föranstaltades om undersökning huruvida

ljudet kunde härröra från zoologiska fenomen. Fiskeriverket spelade år 1992 in ljud från vissa fiskarter men Marinens Undervattenssensoranalyscentral (MUSAC) fann ingen likhet mellan dessa ljud och typljudet.

Försvarsmakten sökte med jämna mellanrum genomföra analyser av typljudet i utlandet med hjälp av där befintlig expertis. Ljudexperter i ett land kom efter upprepade analyser från mitten av 1980-talet, samt därefter 1989, 1991 och 1994 av typljudsinspelningar fram till tre hypoteser om typljudets ursprung, varav undervattensfarkost var en. Mot denna hypotes talade att man inte trodde att tidens ubåts teknik lyckats hålla ljudnivån så låg som det ljud som inspelats av den svenska marinen.

Expertis i ett annat land ansåg sig dock efter analyser 1991, 1994 och 1995 kunna uttala att typljudet sannolikt var ubåtsrelaterat, även om man inte kunde utesluta annan, dvs. biologisk orsak.

Efter hand blev meningarna delade inom Försvarsmakten. Marina Analysgruppen och MUSAC förblev benägna att klassificera typljudet som "ubåt". Typljudet skulle taktiskt klassificeras "ubåt". Dock har utredningens intervjuer givit vid handen att vissa chefer inom marinen samt vissa ubåtsförband blev tveksamma över sambandet mellan typljud och ubåtar. Ett av skälen därtill var att då en inspelande svensk ubåt närmade sig typljudet detta plötsligt upplöstes och försvann. Liknande tveksamhet förekom också inom Försvarsstabens underrättelsekontor. Även den dåvarande försvarsstabschefen Torsten Engberg och därefter Owe Wiktorin intog en restriktiv hållning. Så sent som år 1993 anförde dock Marina Analysgruppen i en promemoria den 31 augusti 1993 att typljudet entydigt kunde kopplas till förekomsten av ubåt.

Även om alltså tvekan om typljudets länk till ubåt växte inom Försvarsmakten kunde man inte utan ytterligare undersökningar fastställa typljudets ursprung. Ubåtskommissionen bad sålunda Försvarets forskningsanstalt hösten 1995 genomföra en analys av ett tiotal typljudsinspelningar. Försvarets forskningsanstalt fann sig nödsakad att med ändring av sin tidigare bedömning om sambandet mellan typljud och undervattensfarkost, konstatera att typljuden hade alstrats av en utspridd mängd källor. Ett mer omfattande arbete av en sommaren 1995 tillsatt referensutredning under ledning av Marina Analysgruppen i vilken ingick expertis från MUSAC, FOA, FMV, Statens skeppstekniska provningsanstalt, Stockholms universitet och Fiskeriverket, ledde år 1998 till rekommendationen att typljudet inte längre skulle

klassificeras som säker "ubåt" utan endast "möjlig ubåt (MU)", en rekommendation som samma år antogs av marinen.

I referensutredningens fortsatta arbete genomfördes fältförsök vid vilka konstaterades att fiskstim understundom kunde alstra ljudsekvenser som tidigare faststälts som typljud. Referensutredningen genomförde insamling av data under sommaren 1999. Vid analys av de inspelade ljudeffekterna visade det sig entydigt att de hade åstadkommit av stim av sill eller möjligen skarpsill. Samtidigt konstaterade referensutredningen att fisk kunde vara en tänkbar och helt rimlig förklaring till samtliga tidigare typljud. Den hade inte funnit belägg för att typljudet hade alstrats av utländsk ubåt, vilket inte behövde betyda att typljud eller typljudsliknande ljudsekvenser inte kunde ha annan orsak än fisk. Emellertid sammanfattade referensutredningen att det med nuvarande kunskap kunde vara mindre rimligt att ubåt skulle utgöra förklaring till typljudet.

Medlemmarna av Ubåtskommissionen generaldirektören Kerstin Fredga och professor Göran Grimvall anslöt sig i februari 2000 till utredningens utlåtande och konstaterade bl.a. att fisk var en helt rimlig förklaring till samtliga tidigare inspelade typljud och att det inte fanns belägg för att typljudet alstrats av utländsk ubåt.

6.5.2 Komprimerad kavitation

År 1992 tog marinen i bruk ett förbättrat system för passiv spaning i skärgårdsområdena. Ljuden från ett ökat antal sonarbojar kunde samlas upp samtidigt och analyseras på ett fartyg för ändamålet, en bojbat. Det nya systemet möjliggjorde också att betydligt svagare ljud än tidigare kunde detekteras och registreras.

Redan år 1992 avlyssnades vid sex tillfällen ljud, som bedömdes härröra från en undervattensfarkost i rörelse. Ljudeffekten uppfattades som ett registrerbart varvtal och innehållande komprimerad kavitation.⁵⁰ Marina Analysgruppen gjorde i samtliga fall, efter att ha inhämtat MUSAC:s analys, bedömningen att ljudet med säkerhet härrörde från en ubåt, "ubåt (1)".

Kavitation är en fysikalisk process och uppstår genom tryckförändringar i vattnet då en fartygspropeller roterar. Först uppstår ett undertryck som, om det understiger ångtrycket, åstadkommer att vattnet övergår i små bubblor av ånga. När så trycket stiger över ångtrycket kollapsar (imploderar) de små ångbubblorna med lokalt

⁵⁰ SOU 1995:135, s. 222ff.

mycket höga tryck, och åstadkommer då ett detekterbart ljud. Kraften i de kollapsande ångbubblorna korroderar samtidigt metallen i propellerbladen. Faktorer som inverkar på om kavitation skall uppstå är propellerns utformning och rotationshastigheten. Med lämplig bladutformning och lågt varvtal uppstår ej kavitation. Propellrar på såväl övervattensfartyg som ubåtar kaviterar. Befinner sig en kaviterande propeller på djup överstigande 7–8 meter låter kavitationsljudet annorlunda. Man talar då om komprimerad kavitation (från engelskans "compressed cavitation"). Om inget fartyg finns på ytan och det karakteristiska ljudet från en kaviterande propeller inlyssnats, har detta tolkats som ett tydligt tecken på närvaro av en ubåt i undervattensläge.

För att få närmare stöd för den egna analysen sökte Försvarsmakten hjälp i utlandet med granskning av den komprimerade kavitationseffekten. Experter i ett land gjorde i ett utlåtande år 1992 bedömningen att inspelade ljud sannolikt härrörde från kaviterande propeller men med reservationen dels att den egna expertisen var otillräcklig inom vissa områden, dels att inspelningarna saknade någon form av det lågfrekventa ljud (0–500 Hz) som en ubåt normalt ger ifrån sig. Knappt två år senare erbjöd sig en annan institution att analysera några nya inspelningar av den komprimerade kavitationseffekten. Utlåtandet denna gång, sommaren 1994, formulerades försiktigt genom att erinra svenskarna om att "i vattnet finns det många biologiska ljudkällor". Men redan då fanns vissa vaga misstankar, som framgår nedan.

På svensk begäran genomfördes i ett annat land sommaren 1992 och våren och sommaren 1993 analyser av inspelade band. Den första analysen resulterade i ett svar att ljudkällan med 80 procents sannolikhet härrörde från en liten ubåt eller undervattensfarkost med komprimerad eller lätt kavitation från en fyrbladig propeller. Våren 1993 uttryckte man sig försiktigare – möjligen en liten undervattensfarkost med fembladig propeller, medan ett annat band sades ha ljud som hade likheter med maskinkomponenter på ryska undervattensfarkoster. Några månader senare ansågs det dock osannolikt att de inspelade ljuden härrörde från undervattensfarkost eftersom de saknade andra karaktäristika såsom lågfrekventa ljud. I stället bedömde man att det kunde röra sig om en biologisk källa till ljuden.

En analys i ett tredje land år 1993 av inspelningarna ledde till bedömningen att ljuden härrörde från propellerförsedd undervattensfarkost i undervattensläge.

Försvarets forskningsanstalt engagerades under hösten 1992 för att särskilt förbereda de svensk-ryska expertsamtalen i ubåtsfrågan. Ett kassetband med registrerad komprimerad kavitation från Stockholms skärgård 1992 överlämnades sommaren 1992 till den ryska sidan och diskuterades i överläggningar med ryssarna under perioden oktober 1992 till november 1993. FOA, som hade analyserat bandinspelningen, deltog i samtalen 1993.

I ett gemensamt svensk-ryskt uttalande – för svensk del under tecknat av en forskare från Försvarets forskningsanstalt – konstaterades att den inspelade ljudeffekten hade orsakats av ett konstgjort bullrande föremål som utgjordes av en undervattensfarkost och som passerade inspelningsplatsen på ett djup av 20–40 meter. Ryssarna påpekade dock i samtalen att deras avspelningsapparat inte var lika sofistikerad som den svenska.

Överbefälhavaren för sin del hävdade om händelserna 1993 i sin rapport till regeringen i mars 1994 att den komprimerade kavitationseffekten registrerats vid sex tillfällen och efter analys bedömts härröra från en säker ubåt. Tre av incidenterna rapporterades av ÖB som konstaterade kränkningar under år 1993.

I december 1993 tog Marina Analysgruppen initiativ till bildandet av en teknisk analysgrupp. Denna leddes av marindirektören 1:a gr. Mats Nordin, som var ubåtsingenjör vid FMV. I den gruppen medverkade bl.a. expertis från FOA. Uppgiften var att genom fördjupade tekniska analyser söka

- erhålla ytterligare teknisk och taktisk underrättelseinformation
- beräkna konstruktionen av de ljudkällor som alstrade typljudet och det komprimerade kavitationsljudet.

Inom FOA, som 1993 hävdade att det komprimerade kavitationsljudet orsakats av en undervattensfarkost på 20–40 meters djup, började man tidigt våren 1994 hysa vissa tvivel om detta var riktigt. Teoretiska beräkningar pekade mot att ljudkällan kunde befinna sig närmare vattenytan. Misstankarna var dock vaga.

I april och maj genomförde kustflottan årets första långtidsövning, som avslutades den 16 maj. Under övningen, som genomfördes i Östergötlands skärgård, erhöles ett 30-tal sonarbojskontakter. Det stora antalet, som inte gav ett logiskt mönster, var förbryllande. Chefen för kustflottan lät göra en särskild analys av operationen, vilken inkluderade företag med den svenska miniubåten Spiggen för att få referensmaterial. Beräkningar gjordes vilka visade att minst två miniubåtar borde ha uppträtt inom skär-

gårdsområdet. En slutsats av analysen var att besättningarna ännu inte hade uppnått tillräcklig färdighet.

Försvarsmaktens ledning hölls informerad och olika hypoteser om varför ett så stort antal kontakter erhållits diskuterades. Olika tekniska förklaringar prövades, t.ex. att det skulle finnas något systematiskt tekniskt fel på bojsystemet, att bojarna manipulerats genom signalpåverkan utifrån, etc. Det angelägna i att få klarhet i frågan var uppenbar för försvarsmaktsledningen.

Inom den Nordinska tekniska gruppen intensifierades arbetet. I ett handskrivet meddelande framförde FOA-representanterna några funderingar om konstigheter i materialet från bojgrupperna och några idéer hur man skulle kunna gå vidare. Bland annat ville man, mot bakgrund av att beräkningarna antydde att ljudkällan kunde befinna sig närmare ytan, undersöka om det kunde finnas någon biologisk orsak, trots att kavitationsljudet var regelbundet och stabilt. Närmast till hands låg att ljudet skulle ha åstadkommit av rådjur, eftersom sådana finns i skärgården. FOA underrättade vid midsommartid MANA, att man avsåg genomföra försök med simmande rådjur vid FOA:s försöksanläggning i Grindsjön.

Den 27 juni redovisades kustflottans utredning om händelserna för ÖB, försvarstabschefen m.fl. Det stora antalet indikationer var förbryllande och man kunde inte peka på någon säker orsak till vad som orsakat dessa. Att det skulle kunna ha varit djur, som åstadkom ett kavitationsliknande ljud, kunde ingen föreställa sig. Två dagar senare, den 29 juni gjordes under försvarstabschefens ledning, samma redovisning för statsminister Bildt och försvarsminister Björk. Dessa hade löpande hållits i bilden genom Emil Svensson i Statsrådsberedningen.

I den informella grupp, som bildades i samband med Polenkrisen, och i vilken bl.a. kabinettssekreteraren, statssekreterarna i Försvars- och Justitiedepartementen samt försvarstabschefen och C MUST ingick, gavs regelbundet orienteringar om inträffade undervattenshändelser. Även här uttrycktes betänksamhet och tvivel om vad som orsakat det stora antalet indikationer.

I juli samma år bedrevs spaning i Stockholms skärgård varunder en sonareffekt som liknade komprimerad kavitation registrerades. Det inspelade bandet insändes omgående till MUSAC för analys. MUSAC bedömde effekten som "ubåt (1)". Samtidigt med inspelningen hade emellertid i direkt anslutning till inspelningsområdet observationer gjorts av simmande mink. Denna upptäckt gjordes den 28 juli och Marina Analysgruppen orienterade omgående

Statsrådsberedningen, kommandören 1. Emil Svensson, som i sin tur informerade statsministern samma dag. Försvarsmakten genomförde under hösten 1994 prov med simmande mink och även om resultaten inte ansågs helt avgörande kunde det konstateras att simmande mink stundom kunde avge kavitationsljud. Försvarets forskningsanstalt genomförde 1994/95 en förnyad granskning av de sedan 1990-talet inspelade kavitationsljuden vilka ledde till rapporter om att forskningsanstalten i inget fall kunde bekräfta misstanken om ubåt.

Försvarsmakten gjorde också för egen del en särskild analys av tidigare rapporter om kavitationsljud. I MUSAC:s arkiv hade funnits registreringar av kavitationsljud så tidigt som år 1985 och 1989. Av de 42 rapporterade händelserna som granskats kunde endast en bedömas som sannolik ubåt, en kunde ej bedömas och 14 hänfördes till biologiskt ljud, medan i 26 fall slutsatsen blev att främmande undervattensverksamhet inte kunde uteslutas.

Överbefälhavarens samlade rapport för 1994 konkluderade att den komprimerade kavitationseffekten hade "inget eller ringa bevisvärde avseende en koppling till främmande undervattensverksamhet". Överbefälhavaren tvingades därmed helt ompröva sin rapport om 1993 års påstådda kränkningar, och konstaterade därmed att ingen av de tre rapporterade kränkningarna kvarstod.

Även om, som nämnts, vissa chefer inom marinen ställde sig frågande till den stora mängden typljuds- och kavitationsljudsindikationer, bedömdes dessa i de flesta fall av MUSAC som "ubåt" (1). Då det inom landet bara fanns en analyscentral kom den bedömning, som MUSAC gjorde att i flertalet fall bli styrande för högre chefers bedömning, ytterst ÖB:s.

Analyserna av ljudupptagningarna, som för Försvarsmaktens räkning genomförts också vid utländska institutioner, hade långt ifrån varit samstämmiga eller entydiga. Uppfattningarna ändrades även mellan analystillfällena. Från svensk sida lutade man sig mera mot en institutions uppfattning dels för att denna bedömdes ha en större kunskap i ämnet, dels därför att den i mindre grad än vid en annan tillfrågad institution trodde att ljuden hade ett biologiskt ursprung.

Enligt vad utredningen har förstätt har MUSAC bemannats med säkert skickliga hydrofonister, något som omvitnats även utomlands. MUSAC:s bedömningar grundades på den analys av inspelade band, etc. som sänts in till analyscentralen från de förband

där registreringarna gjorts. Analyserna utmynnade i en bedömning enligt den sexgradiga skalan.

Några djupare taktiska eller systemorienterade analyser har uppenbarligen inte förekommit, inte heller ett ifrågasättande av realismen i gjorda indikationer. Exempelvis, när en effekt som klassificerats som typljud, plötsligt upplöstes och försvann, borde detta ha väckt en betydande osäkerhet huruvida effektens ursprung verkligen kunde vara ubåtsrelaterad. Tveksamhet borde rimligtvis ha förekommit när man under en kort tidsperiod i ett begränsat område fick ett trettiotal kavitationsljud; även om det skulle gå att med ledning av dessa många indikationer konstruera förflyttningsvägar, är det svårt att föreställa sig att enstaka miniubåtar skulle kunnat ha förorsakat så många indikationer.

6.6 Brevväxlingen Bildt – Jeltsin

Statsminister Carl Bildt anförde i brev i ubåtsfrågan den 25 maj 1994 till president Boris Jeltsin att det låg nära till hands att tro att ansvaret för kränkningar av Sveriges territorialvatten kunde ligga i olika kvarvarande ex-sovjetiska strukturer eller aktionsmönster.⁵¹

Nedan återges de avsnitt i brevet som rör ubåtsfrågan:

...Till de frågor vi diskuterade vid vårt sammanträffande i februari förra året hörde frågan om de kränkningar av Sveriges territorialvatten av främmande undervattensfarkoster som våra militära myndigheter konstaterat och vars förekomst efter noggranna studier bekräftats också av ryska militära experter. Vi var eniga om att göra vårt yttersta för att söka sanningen också om dessa kränkningars ursprung.

När vi nu går mot en situation där det är min förhoppning att de återstående säkerhetsfrågorna i Östersjöområdet kan komma att regleras, är det av stor vikt att inse betydelsen som denna fråga har.

Dessvärre har svenska militära myndigheter rapporterat till mig om att viss verksamhet av denna art på vårt territorialvatten förekom även förra året. Den tekniska bevisningen för detta är övertygande.

Det säger sig självt att de fortgående kränkningarna utgör ett orosmoment som lätt kan få mer vittgående konsekvenser. Det skulle vara orätt att inte informera Er om detta. Mot bakgrund av de erfarenheter vi haft med sovjetiska ubåtar under tidigare år ligger det dessutom nära till hands att tro att ansvaret för denna verksamhet kan ligga i olika kvarvarande ex-sovjetiska strukturer eller aktionsmönster.

⁵¹ Brev från statsminister Carl Bildt till president Boris Jeltsin, daterat 1994-05-25. Se även Konstitutionsutskottets behandling av ärendet i 1994/95:KU30, s. 107ff. och tillhörande bilaga A 11.3 och bilaga B 18.

De gemensamma expertsamtalen mellan ryska och svenska marina experter i denna fråga har fortsatt och kännetecknas av stor professionell kompetens och respekt. De svenska experterna har dock fått ett successivt allt starkare intryck av att de ryska representanterna inte har instruktioner eller befogenheter att gå utöver en viss gräns i öppenhet och information. Detta är beklagligt.

I ljuset av den betydelse denna fråga måste tillmätas skulle jag en gång vilja be Er, herr President, att med alla de befogenheter Ni har söka få klarhet i denna fråga. Jag har även nämnt den för utrikesminister Kozyrev, som väl torde inse dess långsiktiga betydelse.

Om intresse finns är jag beredd att låta chefen för den svenska marina expertgruppen, Kommendör 1 Emil Svensson, i denna fråga sammanträffa med Edra personliga säkerhetspolitiska representanter för närmare diskussioner.

Det är min övertygelse att ett klarläggande av denna fråga enbart kan få positiva konsekvenser för utvecklingen av goda relationer mellan Sverige och det demokratiska Ryssland. Det gamlas vanor får inte tillåtas att begränsa framtidens förtroende.

Ubåtskommissionen uppger att ÖB:s rapport till regeringen i mars 1994 om kavitationseffekten i hög grad påverkade utformningen av statsministerns brev.⁵² Som tidigare nämnts hade ÖB rapporterat tre konstaterade ubåtskränkningar år 1993. Dock hade ÖB inte utpekats Sovjetunionen.

Av det material denna utredning kunnat redovisa framgår att ett lands expertis redan 1992 haft vissa reservationer beträffande kavitationsljud och att man efter analysen av kavitationseffekten sommaren 1994 erinrat svenska Försvarsmakten om att det fanns många biologiska ljudkällor i vattnet och att expertis i ett annat land, som granskat inspelningar av förmodad komprimerad kavitation, redan sommaren 1993 hävdade att det var osannolikt att de inspelade ljuden härrörde från undervattensfarkost. Tidigt våren 1994 fann Försvarets forskningsanstalt inom ramen för Försvarsmaktens utredning om kavitation skäl att misstänka att ljudkällan låg nära vattenytan, vilket skulle innebära att ljudet inte härrörde från undervattensfarkost. Dessa betänkligheter framfördes dock vid detta stadium endast informellt till Marina Analysgruppen – i en handskriven notering av FOA-experten Erland Sangfelt. Vid midsommartid 1994 informerades Marina Analysgruppen om FOA:s misstankar om att kavitationen kunde ha biologiskt ursprung, misstankar som bekräftades under sommaren 1994. De s.k. typljuden fick aldrig samma bevisvärde, som den komprimerade

⁵² SOU 1995:135, s. 62. Se också KU betänkande 1994/95:KU30, s. 110.

kavitationseffekten. Den utländska expertisen var inte entydig och delvis skeptisk. Visserligen fanns det inom marinen vissa chefer som ställde sig tvivlande till främst det tämligen stora antalet typljuds- och kavitationsljudsindikationer. MUSAC:s analyser hade emellertid lett till bedömningen "ubåt" (1).⁵³

Konstitutionsutskottet genomförde 1995 en granskning av frågan om beredningen av statsministerns brev i maj 1994 till Rysslands president (1994/95:KU30). Utskottet, utskottsmajoriteten, uttalade som sin mening att statsministern borde ha överlagt med Utrikesnämnden i detta ärende och att hans underlåtelse att så göra var olämpligt. Reservanterna (m) konstaterade att det åtgärder som vidtagits vid handläggningen av brevet varit korrekta från konstitutionell synpunkt. I vad avsåg beredningen av brevet uppgav Bildt för konstitutionsutskottet att förutom Statsrådsberedningen och Utrikesdepartementet även Försvarsdepartementet informerats. Utskottet hade emellertid i sin granskning av arkivmaterialet kommit fram till att Försvarsdepartementet inte vid något tillfälle deltagit i beredningen av brevet den 25 maj. Bildt hade dock enligt egen uppgift hållit dåvarande försvarsministern Anders Björck informerad.⁵⁴

Enligt utskottets redovisning skulle en av de viktigaste faktorerna bakom statsministerns brevinitiativ ha varit trögheten i de svensk-ryska ubåtssamtalen våren 1994 och ett därav följande behov att "växla upp" samtalen på en högre, politisk nivå. En annan faktor hade varit ÖB:s rapport den 1 mars 1994 om fortsatta intrång i svenska farvatten under 1993.⁵⁵

Utredarens bedömning

Man måste redan mot denna bakgrund sätta ett frågetecken för statsministerns initiativ i maj månad 1994 att tillskriva Rysslands president med direkta anklagelser om undervattenskränkningar. Statsministern som till Statsrådsberedningen hade knutit en av Försvarsmaktens främsta experter på ubåtsjakt, Emil Svensson, borde rimligen i maj 1994 ha varit medveten om att den av Nordin ledda tekniska gruppen fått förlängt mandat för fortsatt utredningsarbete och att därför ett slutgiltigt resultat från gruppen

⁵³ SOU 1995:135, s. 211-229.

⁵⁴ 1994/95:KU30.

⁵⁵ Ibid.

skulle dröja. Det borde därför ha funnits anledning till eftertanke och ett avvaktande av gruppens rapport.

Det framstår som märkligt att statsministern och Statsrådsberedningen inte orienterats om att resultaten från försvarets egna analyser gav anledning till tvivel om kavitationsindikationerna och att just under våren dessa tvivel ökade för att under sommaren mogna till visshet om dessas biologiska ursprung. Inom Försvarsmakten fanns redan 1993 tillgång till resultaten av en utländsk analys som entydigt klassificerade indikationerna som orsakade av biologiska fenomen. Typljudsindikationerna var som nämnts också ifrågasatta, inte minst av marinens operativt ansvariga. MUSAC:s analysresultat hade accepterats som underlag för rapporter och politiska ställningstaganden utan taktisk eller systemorienterad prövning. Med alla dessa oklarheter måste sedan ÖB:s rapport från mars 1994 om den främmande undervattensverksamheten i svenskt territorium under året 1993 betecknas som alltför långtgående, vilket dock inte kan frita statsministern från direkt ansvar. Frågan bör i sammanhanget ställas om de många tecknen från Försvarsmakten verkligen beaktats med tillräcklig omsorg av statsministern och hans närmaste medarbetare eller om statsministern hållits ovetande om resultaten av det nationella och internationella analysarbetet. Det bör därtill i sammanhanget anmärkas, att i denna rapport ÖB, liksom i föregående årsrapporter, slog fast att något bevis för att nationsbestämma kränkningarna inte förekommit.

Försvarsministern Anders Björck borde därtill ha haft ett visst ansvar. Det har dock för utredaren framhållits att statsministern inom regeringen personligen hade förbehållit sig hanteringen av undervattenskränkningarna, varför det är svårt att klandra försvarsministern för brister i de interna kommunikationerna i dessa frågor.

I vad först ankommer på konstitutionsutskottets uttalanden att statsministern borde ha överlagt med Utrikesnämnden i ärendet och att denna underlåtenhet var olämplig har utredaren ingen anledning hysa någon avvikande mening. Dock är det osäkert om statsministern nödvändigtvis hade haft en konstitutionell skyldighet att innan brevet den 25 maj 1994 avsändes informera nämnden. Regeringen har en grundlagsenlig rätt, för att inte säga skyldighet, att självständigt hantera utrikes- och säkerhetspolitiken. Statsministern bör normalt ha handlingsutrymme att utan föranmälan eller förhandsgranskning förtroligt kommunicera med politiska ledare i andra länder, även om i ärenden av "stor vikt" en redo-

visningskyldighet för Utrikesnämnden kan anses påkallad. I detta fall där direkta anklagelser av ett så allvarligt slag skulle riktas mot en annan stat, att denna varnades för "vittgående konsekvenser", borde regeringen ha diskuterat frågan i Utrikesnämnden innan brevet sändes. En sådan redovisning i nämnden skulle för övrigt ha skapat både rådrom och möjligheter för att politiska betänkligheter bland nämndens ledamöter skulle ha kunnat kyla ned stämningen och förmå statsministern att avstå från detta svagt underbyggda initiativ.

I vad avser beredningen av ärendet hade expertis inom Statsrådsberedningen och Utrikesdepartementet bidragit medan det är oklart i vilken utsträckning Försvarsdepartementet och försvarsmyndigheterna varit engagerade. Emellertid var en av Försvarsmaktens experter på ubåtsjakt, Emil Svensson, knuten till Statsrådsberedningen, vilket väl måste delvis ha kompenserat för den förmodade bristen på kontakt med Försvarsdepartementet och Försvarsmakten i övrigt i beredningen av brevet den 25 maj 1994.

Statsministerns starka personliga engagemang i fråga om undervattenskränkingar av svenskt territorium bör lovordas. Men därmed kan han inte heller undandra sig ansvar för frågornas hantering. Expertöverläggningarna med Ryssland hade letts från Statsrådsberedningen, genom Emil Svensson, under statsministerns direkta insyn. Det måste dock mot den bakgrunden anses märkligt att statsministerns brev till Rysslands president avsändes innan det sex månader tidigare inledda interna analysarbetet avslutats. Den av marindirektören Nordin ledda arbetsgruppen om den komprimerade kavitationseffekten hade sålunda i maj 1994 vid det första rapporteringstillfället inte kunnat lämna en fullständig redovisning utan fått förlängt mandat till slutet på året för att kunna genomföra en slutlig bedömning. Redan detta borde ha föranlett uppskov med varje diplomatiskt initiativ riktat mot främmande makt.

Inom ramen för arbetsgruppen fanns dessutom som nämnts betänkligheter hos FOA redan under våren 1994, även om dessa inte tycktes ha rapporterats uppåt. Vidare fanns inom Försvarsmakten, och troligen också i Försvarsdepartementet, kännedom om att analyser genomförda av olika utländska institutioner pekade i riktning mot den biologiska naturen av i synnerhet typljud men också av den komprimerade kavitationseffekten. Därtill ansåg som nämnts operativt ansvariga inom marinen att typljuden som indikation på undervattensfarkost var suspekta. Det är svårt att tro att

inget av detta trängt fram till de i ämnet sakkunniga i Statsrådsberedningen och vidare via dem till statsministern. Och om så ej skett, handlade det om en påtaglig brist i organisation och beredning från vilken statsministern inte kan fränta sig ansvaret.

Överbefälhavarens rapport om 1993 års kränkningar som färdigställdes i mars 1994 borde i högre grad än som blev fallet ha innehållit något om den utländska expertisens varningssignaler, liksom om den egna marina expertisens växande skepticism. Nu blev rapporten alltför långtgående och entydig. Med hänsyn till den utrikespolitiska expertis som fanns tillgänglig för statsministern borde det ha framstått som kontraintuitivt att Ryssland skulle fortsätta, och i förhållande till år 1992, även trappa upp omfattningen av undervattenskränkningar av svenskt territorium. Även om redan osäkerheten om förekomsten av undervattenskränkningar ger anledning sätta frågetecken för statsministerns initiativ att tillskriva Rysslands president finns det anledning resa än allvarligare betänkligheter mot att statsministern på otillräcklig grund gör en nationalitetsbestämning i vad avser de undervattenskränkningar han tror sig ha bevis för.

Redan 1987 års granskningsgrupp tillsatt av statsminister Carlsson hade konkluderat att inga hållbara bevis för sovjetiska kränkningar efter Hårsfjärden-incidenten 1982 fram till år 1987 hade kunnat företas. Granskningsgruppens konklusioner borde ha varit kända av expertisen i Statsrådsberedningen och manat till försiktighet i frågan om nationalitetsbestämningen. Ubåtskommissionen 1995 kom att gå än längre genom att efter en ingående granskning av rapporter och indicier och särskild underrättelseorientering, fastslå att någon nationalitetsbestämning av konstaterade kränkningar, med undantag av Gåsefjärden-incidenten, inte kunnat göras. I de svensk-ryska expertsamtalen hade den svenska sidan utan medhåll från motparten sökt övertyga denna om att ljudinspelningen den 12 oktober 1982 utanför Mälsten uppfångat ljudet av två propellrar vilket skulle kunna ha tytt på sovjetisk ubåt. Den ryska sidan hade ihärdigt avvisat detta. Ubåtskommissionen 1995 noterade i sitt betänkande att inspelningen inte gav underlag för något säkert uttalande i frågan och att det inte fanns tillräcklig grund för de uttalanden om nationalitetstillhörighet som gjorts i 1983 års Ubåtsskyddskommissionens betänkande. Utredaren har för egen del, efter att ha konsulterat hydroakustisk expertis, anslutit sig till Ubåtskommissionen. Ubåtskommissionen fastslog därtill att det inte heller i de övriga fall, där den funnit klarlagt att

främmande undervattensfarkoster kränkt svenska vatten, funnit underlag för något uttalande om från vilket land de främmande undervattensfarkosterna kommit.

Ubåtskommissionen grundade sitt ställningstagande på FOA:s analyser 1993, dvs. material som var tillgängligt när statsministern formulerade sitt brev i maj 1994.

Statsministern hänvisade sålunda i brevet till Rysslands president, att det, mot bakgrund av Sveriges erfarenheter med sovjetiska ubåtar under tidigare år, låg nära tillhands att tro att ansvaret för denna verksamhet kunde ligga i olika havererade ex-sovjetiska strukturer eller aktionsmönster.

Till detta fogade statsministern alltså en varning av innehåll att fortsatta kränkningar lätt skulle få mer vittgående konsekvenser.

Det är värt att notera att statsministern inte redovisade någon form av indicier för att belägga sina långtgående påståenden om ryskt ansvar för förmodade kränkningar utan nöjde sig med att hänvisa till *erfarenheter*, med sovjetiska ubåtar (obs pluralformen) under tidigare år.

På denna grund riktade sedan statsministern en uppmaning till Rysslands president att utnyttja "alla de befogenheter Ni har" för att söka klarhet.

Detta brev innehållande

1. ett sakligt icke underbyggt påstående om ryskt ansvar för svagt grundade farhågor om undervattenskränkningar,
2. en genomskinlig insinuation att Rysslands president och den politiska ledningen hade tappat kontrollen över den egna försvarsmakten,
3. en varning till Ryssland om vittgående konsekvenser om kränkningarna fortsatte,
4. en uppmaning till Rysslands statsöverhuvud att utnyttja alla sina befogenheter,

kan knappast betecknas som ett diplomatiskt mästerstycke.

Det var därför inte förvånande att president Jeltsin i sitt svarsbrev den 4 juli 1994 deklarerade att han sårats av statsministerns tanke på att presidenten skulle sanktionera kränkningar av Sveriges suveränitet, något som omöjligen kunde hända utan statschefens vetskap.⁵⁶ Presidenten fick därtill möjlighet att som "milt talat

⁵⁶ Brev från president Jeltsin till statsminister Bildt, daterat 1994-07-14.

naivt” avvisa påståendet om ”kvarlämnade ex-sovjetiska strukturer” utanför presidentens kontroll.

Statsministerns precisa formulering om ”de kränkningar av Sveriges territorialvatten av främmande undervattensfarkoster som våra militärer konstaterat och vars förekomst efter noggranna studier bekräftats också av ryska militärer” gav Rysslands president tillfälle till riposten att ”de ryska experterna inte bekräftat faktum om aktiviteter i svenskt territorialvatten av undervattensapparater; de har endast inte uteslutit en sådan möjlig tolkning av de av den svenska sidan framlagda ljudinspelningarna – under vissa antaganden”. Jeltsin betecknade som obegripligt den av det svenska brevet genomsyrade övertygelsen om Moskvas ansvar för ”ubåtskränkningar i svenska territorialvatten”.

Presidenten var beredd att låta expertsamtalen fortsätta under förutsättning att den svenska sidan framlade nya uppgifter, annars vore, hävdade han, kanske tiden kommen att överlämna ubåtsdossiern för en internationell granskning t.ex. under ESK:s, Östersjörådets eller Internationella domstolens överinseende.

En så långtgående åtgärd som att rikta en anklagelse mot en annan stat för grovt kränkande av det egna landets territorium bör företas endast efter noggrann beredning. Anmärkningsvärt är redan det förhållandet att detta skedde mot bakgrund av att Överbefälhavaren rapporterat att bevisning saknades för nationsbestämning. I vad avser brevet den 25 maj 1994 är det som framgår av ovan gjorda redovisning uppenbart att detta *i sak* inte beretts med tillräcklig omsorg. I vad avsåg de utrikespolitiska och diplomatiska aspekterna hade Carl Bildt i februari 1995 som f.d. statsminister i samband med framträdande i konstitutionsutskottet hävdat att brevet varit föremål för beredning bl.a. med den svenska ambassaden i Moskva. Ambassaden skulle sålunda i en skrivelse i april 1994 till Utrikesdepartementet pressat för behovet att behålla dynamiken i de svensk-ryska överläggningarna. I skrivelsen hade vidare dåvarande Moskva-ambassadören Örjan Berner anfört att hänvisningar till Sovjettiden skulle göra det lättare för Jeltsin att erkänna felsteg. I övrigt hade han dock framhållit att det troligen vore bättre att framföra budskapen inom ramen för de pågående expertsamtalen. Redan i 1983 års protestnote till Moskva hade den socialdemokratiska regeringen försökt en försiktig antydning om att den sovjetiska försvarsmaktens agerat på egen hand utan politiskt klartecken. Denna antydning hade inte fått något gensvar. Det kan ha varit statsministerns avsikt år 1994 att på liknande sätt hålla

dörren öppen för att lägga ansvaret på en oreformerad försvarsmakt i Ryssland. Det är inte förvånande att detta påstående tycks ha upplevts som förolämpande för Jeltsin, som ju själv nästan egenhändigt stött för dekonstruktionen av Sovjetunionen.

Det återstår alltså att konstatera att brevinitiativet blev ett misslyckande sakligt och politiskt. ÖB hade med sin kategoriska rapport om ubåtskränkningarna 1993 inte tillräckligt avlyssnat tendenserna i forskningsarbetet. Samtidigt hade, som Ubåtskommissionen också framhållit, Försvarsmakten varit för senfärdig med att anlita utomstående expertis när det gällde olika former av ljudanalys och bandavlyssning. Jeltsin hade med sitt förslag om en internationell granskning politiskt satt Sverige på defensiven. Statsministern tycks, driven av en inre övertygelse om det sovjetisk/ryska ansvaret för undervattenskränkningarna, inte haft tålamod att avvakta utfallet av det omfattande interna analysarbetet. I enlighet med Moskva-ambassadens rekommendationer i april 1994 kan statsministern ha velat söka skapa dynamik i de praktiskt taget resultatlösa svensk/ryska expertöverläggningarna för att rädda dem från ett komplett misslyckande. Den ambitionen utvecklades till ett problem som kom att överskugga de utrikes- och säkerhetspolitiska överväganden som för Sveriges del borde ha stått i centrum.

7 1995 års Ubåtskommission

Förslag om en ny utredning av ubåtsfrågan hade förekommit ända sedan mitten av 1980-talet, men det var först under början av 1990-talet som det fick en konkret form. Socialdemokraterna hävdade under sin tid i opposition åren 1991–1994 att en ubåtskommission borde tillsättas. Förslaget avvisades dock av dåvarande statsminister Carl Bildt med hänvisning till de svensk-ryska expertsamtalen.

Under sommaren 1994 började regeringen Bildt att överväga frågan, men den kom att aktualiseras på allvar först i samband med den nya regeringen Carlssons regeringsförklaring. Under hösten krävde också Medborgargruppen i Ubåtsfrågan att en oberoende undersökningskommission skulle tillsättas.

I och med att Emil Svensson den 24 januari 1995 överlämnade sin rapport om de svensk-ryska expertsamtalen till regeringen fanns det ingen anledning att längre skjuta på frågan om en oberoende utredning. När Försvarmakten den 9 februari 1995 presenterade resultatet av den särskilda granskningen av kavitationseffekten blev en ny ubåtskommission oundviklig.

Den 23 februari 1995 bemyndigade regeringen chefen för Försvarsdepartementet, försvarsminister Thage G. Peterson, att tillkalla Ubåtskommissionen.

Av kommissionens utredningsuppdrag framgick att mot bakgrund av den uppmärksamhet som ubåtsfrågan rönt samt de delade meningar som fortfarande fanns om vilka slutsatser som kunde dras, det fanns behov av att granska vad som förevarit. Den huvudsakliga uppgiften för kommissionen var att granska och offentligt redovisa en samlad bild av vad som förekommit. Kommissionen skulle i sitt arbete i första hand specifikt granska den ubåtsverksamhet som rapporterats. Enligt direktiven skulle underlaget för kommissionens arbete utgöras av de rapporter om den främmande undervattensverksamheten, som försvarets myndigheter lämnat till

regeringen, de samtalsuppteckningar som gjorts i de expertsamtal som Sverige fört med Ryssland i syfte att vinna ökad klarhet om den främmande undervattensverksamheten som försvarets myndigheter lämnat till regeringen, tidigare utredningar på området samt det material i övrigt från berörda myndigheter som kommissionen ansåg sig behöva för sitt arbete.¹

Kommissionen skulle också beakta undervattensverksamheten och ubåtsskyddsverksamheten både i dess historiska och dess säkerhets- och försvarspolitiska sammanhang. Granskningen skulle däremot inte omfatta den säkerhetspolitik som Sverige fört och inte heller utmyнна i konkreta förslag till framtida åtgärder inom försvaret. Eftersom betänkandet inte omfattade någon bredare säkerhetspolitisk analys har kommissionens förhållningssätt ibland beskrivits som naturvetenskapligt-tekniskt.²

Ubåtskommissionen avvisade, som tidigare nämnts, 1983 års Ubåtsskyddskommissionens värdering i nationalitetsfrågan. Den ansåg sig inte kunna göra något uttalande om från vilket land de främmande undervattensfarkoster, som kränkt svenska vatten, kommit. Detta gällde såväl Hårsfjärdenhändelserna som övriga incidenter.

Kommissionen fann att U 137:s inträngande i Gäsefjärden varit avsiktligt och att ubåten var kärnvapenbestyckad.³

Ubåtskommissionen redovisade statistik rörande observationer och kränkningar under perioden 1981–1994. Uppgifterna har kompletterats i denna utredning med observationer under perioden 1995–2000.⁴

Ubåtskommissionen pekade på två frågor som borde utredas vidare. Det gällde möjligheten att med modern bildbehandlings-teknik göra analyser av fotografier i samband med den s.k. Karlskrona-incidenten år 1984. Den andra frågan gällde det s.k. typ-ljudet.⁵

Statsminister Ingvar Carlsson räknade med en svår debatt sedan kommissionen lämnat sitt betänkande. Carlsson ansåg emellertid att han sällan så totalt felbedömt reaktionerna på ett dokument och de konsekvenser som skulle följa. Han ansåg sig vidare oavsiktligt ha bidragit till intrycket att Ubåtskommissionens slutsatser inte

¹ SOU 1995:135, s. 21ff.

² Bo Huldt, "Ubåtskränkningarna- Frågor om bakgrund och motiv", *Internationella Studier*, 1996:1.

³ SOU 1995:135, s. 7ff.

⁴ Ibid. s. 32-45.

⁵ Ibid. s. 10-12, samt 211-234.

var särskilt märkvärdiga. "Tydliga militära och politiska slutsatser drogs inte efter kommissionens rapport. På något underligt sätt rann det hela ut i sanden".⁶

Carl Bildt fann att ubåtskommissionen bekräftat "den bild av kontinuerliga kränkningar till i alla fall hösten 1992 som de militära myndigheterna och jag ibland antydde ha hittat på alldeles själva. Och i nationalitetsfrågan har man trasslat in sig i en situation där alla vet vad det är vi vet och bedömer, men där man inte vågar eller inte vill säga detta öppet".⁷

⁶ Ingvar Carlsson, *Ur skuggan av Olof Palme* (1999), s. 113.

⁷ Carl Bildts veckobrev v5, 1996-01-29.

8 Kapaciteten på svensk sida

8.1 Det rättsliga instrumentet – IKFN

Grund för rätten att i fred insätta vapenmakt återfinns i regeringsformen 9 §, i vilken stadgas:

— — —

Regeringen får bemyndiga försvarsmakten att använda våld i enlighet med internationell rätt och sedvänja för att hindra kränkning av rikets territorium i fred eller under krig mellan främmande stater.

I regeringens förordning om verksamheten inom Försvarsmakten¹ hade Försvarsmakten ålagts att ”i fred också ha förmåga att upptäcka och avvisa kränkningar av svenskt territorium”. I samma förordning ålades Överbefälhavaren särskilt ”att ingripa mot kränkningar av svenskt territorium”. Någon sådan uppgift fanns ej angiven i tidigare instruktion för ÖB.

1994 utfärdade regeringen en ny instruktion för Försvarsmakten, Förordningen med instruktion för Försvarsmakten² som formulerade uppgiften: ”Försvarsmakten skall i fred övervaka och hävda Sveriges territoriella integritet i luften, till sjöss och på marken”.

I motsvarande nu gällande förordning³ avspeglar sig det förändrade säkerhetspolitiska läget av i dag i den kortare frasen: ”Försvarsmakten skall hävda Sveriges territoriella integritet.”

Regeringens instrument för att för ÖB och Försvarsmakten klarlägga de gränser för och förfaranden vid våldsanvändning vid hävdandet av rikets territoriella integritet, som regeringen på politiska grunder ansåg skulle tillämpas, är IKFN.

Den första versionen av *IKFN* – ”*Instruktion för krigsmakten vid hävdandet av rikets oberoende under allmänt fredstillstånd samt*

¹ SFS 1983:276.

² SFS 1994:642.

³ SFS 2000:555.

under krig mellan främmande makter varunder Sverige är neutralt” – fastställdes den 23 januari 1951.⁴ Överbefälhavarens tillämpningsföreskrifter fastställdes kort därefter.⁵ Denna första version, IKFN 1951, ersattes av 1962 års utgåva. Nya utgåvor av IKFN kom sedan 1967, 1984 och 1995.

IKFN består i princip av två delar, anvisningar för hävdandet av rikets integritet under *allmänt fredstillstånd*, och under *neutralitet*. Nedan behandlas endast bestämmelser rörande främmande ubåtar under allmänt fredstillstånd.

De författningar, kungörelser och tillämpningsföreskrifter, vilka tillsammans utgör IKFN, har i huvudsak varit och är alltjämt öppna handlingar. De upprepade ubåtskränkningarna under 1980- och 90-talen har emellertid ställt allt större krav på att detaljer rörande våra taktiska metoder och åtgärder för att hävda rikets integritet hålls hemliga, varigenom en kränkande makt ej så lätt skall kunna bedöma vår ubåtsskyddsförmåga och förutse våra intentioner. Att sådana detaljföreskrifter blev nödvändiga berodde också på att syftet med ett ingripande mot en kränkande ubåt blev allt mera sofistikerat. Hemliga detaljanvisningar har därför utgetts av Överbefälhavaren liksom av Chefen för marinen.

Regeringens primära syfte med IKFN 1951 var att ge anvisningar för militära chefers agerande i händelse av ett överraskande angrepp. I takt med att kränkningar av sjöterritoriet och luftrummet blivit alltmer frekvent förekommande under 1960-, 70- och 80-talen, dvs. under den epok som betecknats det kalla kriget, har emellertid IKFN kommit att i första hand uppfattas som regeringens och ÖB föreskrifter och anvisningar för hur olika former av incidenter i fred skall hanteras.

Andra viktiga författningar är Tillträdesförordningen och IKFN-förordningen, lagen om Sveriges sjöterritorium, Skyddsområdeskungörelsen och Sjötrafikkungörelsen.⁶

Bestämmelserna rörande utländska örlogsfartygs uppträdande på svenskt sjöterritorium sammanhänger till del med sjöterritoriets indelning i inre och yttre vatten. Den gamla tillträdeskungörelsen från 1925 medgav *oskadlig genomfart* utan någon form av anmälan av såväl yttre som inre territorialvatten.

⁴ Fö/FKE nr.204.

⁵ Fst Avd M nr.49:11.

⁶ Tidigare Tillträdeskungörelsen, SF nr.467/1925; SFS 1982:756; SFS 1966:374; SFS 1967:10; och SFS 1967:115.

1951 försvann rätten till sådan genomfart av det inre territorialvattnet. Som en följd av 1965 års baslinjeutrednings förslag⁷, baserat på 1958 års havsrätt, bestämdes år 1967 i lag utsträckningen av inre och yttre vatten, baserat på räta linjer mellan baslinjepunkter. Den ökande marina aktiviteten från Warszawa-paktstaternas sida föranledde regeringen att samma år kräva på diplomatisk väg gjord anmälan före oskadlig genomfart av territorialhavet.

När det stod klart att FN:s havsrättskonferens skulle komma att enas om tolv nautiska mil som territorialhavsbredd, beslutade Sverige att fr.o.m. den 1 juli 1979 utsträcka territorialhavet till tolv nautiska mil (22 224 meter) utanför baslinjerna.

Från den 1 juli 1994 upphävdes kravet på diplomatisk anmälan före oskadlig genomfart; endast anmälan till regional ledning inom Kustbevakningen krävdes nu. Ett halvt år senare försvann också detta krav. Dessa förändringar bör ses i ljuset av den förändrade säkerhetspolitiska situation som uppstått i och med Sovjetunionens sammanbrott, demokratiseringsprocessen i de forna öststaterna och det ökade internationella marina samarbetet, t.ex. övningsverksamhet inom Pff:s (Partnerskap för fred) ram.

För *utländsk ubåt som genomför oskadlig genomfart* har hela tiden gällt att den skall framföras i övervattensläge och ha nationsflagga hissad.

En *främmande ubåt* som *i undervattensläge* inkommit på svenskt territorialvatten skulle enligt *IKFN 1951* på lämpligt sätt "uppmärksamgöras" på förhållandet. Om då ubåten inte omedelbart genom sin manöver visade att den ämnade lämna territoriet, skulle vapenmakt tillgripas. Ubåten skulle om möjligt tvingas till ytan innan den avvisades.

Marinen fick sedan 1960-talet årligen någon eller några tydliga indikationer på att främmande ubåtar uppträdde på svenskt sjöterritorium. Den grundläggande bestämmelsen i *IKFN 1962* blev mer koncis:

Främmande undervattensbåt, som i undervattensläge påträffas inom svenskt territorialvatten skall avvisas därifrån, om så erfordras med vapenmakt.

Vidare infördes i *IKFN 1962* att Överbefälhavaren självständigt kunde fatta beslut att vapenmakt utan föregående varning skulle tillgripas mot en främmande ubåt. Denna rättighet gällde inom hela sjöterritoriet, således inom både territorialhavet och inre vatten.

⁷ SOU 1965:1.

1967 års upplaga av IKFN innebar ingen förändring i sak ifråga om rätten att beordra vapenmakt utan föregående varning. Bestämmelserna hade emellertid blivit mera detaljerade i och med att syftet med verkningselden angavs till att tvinga ubåten inta övervattensläge så att dess nationalitet kunde klarläggas innan den avvisades.

Den ändrade militärterritoriella indelningen i sex militär-områden, som infördes per den 1 juli 1966, innebar att *militärbefälhavarna under ÖB fick ett odelat operativt ansvar i såväl krig som fred, således också för incidentverksamheten*, vilket lades fast i IKFN 1967. Genom tillkomsten av milo-organisationen uppstod ännu en nivå i befälskedjan. Den operativa lydnadslinjen vid t.ex. en ubåtsincident gick således från Överbefälhavaren via berörd militärbefälhavare till cheferna på den lägre regionala nivån, dvs. örlogsbaschef och kustartilleriförsvarschef. Det tog ett antal år innan milostaberna hade byggt upp en tillräcklig personell kapacitet att hantera olika former av incidenter. Med tiden förbättrades givetvis situationen, men den marina befälskadern kom aldrig att bli tillräckligt stor för att kunna bemanna alla nivåer med tillräckligt kompetenta officerare. Det är knappast en överdrift att påstå att miloorganisationen aldrig blev helt ändamålsenlig vad avser hanterandet av undervattenskränkningar. Det fanns givetvis också andra skäl till detta, exempelvis bristen på snabbt och effektivt sekretesskyddat samband.

Militärbefälhavarna gavs i ÖB tillämpningsbestämmelser en viktig roll i incidentverksamheten. De fick också rätt att utfärda kompletterande regionala föreskrifter.

Hanteringen av media i IKFN-sammanhang behandlades för första gången i ÖB tillämpningsföreskrifter. Grundprincipen, vilken kom att gälla framgent, var att all information till media skulle lämnas av Överbefälhavaren, dvs. av Försvarstabens Informationsavdelning.

Innan nästa utgåva av IKFN fastställdes *utökades territorialhavsbredden* den 1 juli 1979 från fyra till tolv nautiska mil. Denna förändring kan ha varit en bidragande orsak till vissa konstaterade i tiden utdragna kränkningar av främmande ubåtar. Således inträffade ett antal av de kontakter, som svenska enheter hade under incidenterna 1980, både på senvintern utanför inloppet till Karlskrona och utanför Utö i september, med ubåt som inte ville låta sig avvisas i området mellan den tidigare territorialgränsen och

den nya. Det vill säga ubåten ansåg måhända att den lämnat svenskt territorium när den passerat ut över den tidigare territorialgränsen.

Den utökade territorialhavsbredden ledde också till ett ökande antal genomfarter utan föränmälan av utländska örlogs- och statsfartyg. Det övervägande antalet av dessa gjordes givetvis av övervattensfartyg, men det förekom också att ubåt utförde sådan genomfart, dock i övervattensläge. Bland annat genomförde en brittisk ubåt av Oberon-klass en genomfart utan föränmälan i Öresundsområdet i juni 1982, vilket föranledde en svensk protestnote. Denna tillbakavisades dock av Storbritannien, som i likhet med USA inte accepterade det svenska kravet på föränmälan.

Det utökade svenska territoriet var en av orsakerna till att en helt ny utgåva fastställdes, *IKFN 1984*. Serien av omfattande och i tiden utsträckta ubåtskränkningar hade nu inletts, vilket klart kan märkas genom skärpingarna av skrivningarna i regeringens förordningar och ÖB tillämpningsbestämmelser, där föreskrifterna rörande ingripande mot ubåtar sammanförts i ett särskilt avsnitt "Ubåtsregler".

Sälunda ställde nu statsmakterna krav på att *Försvarsmakten inte bara skulle avvisa kränkningar utan också upptäcka sådana*. Den senare uppgiften ställde krav på olika former av aktiva åtgärder. För att kunna klarlägga en kränkande ubåts nationalitet lade regeringen fast att ett utländskt fartyg inom svenskt territorium fick anropas, prejas och visiteras.

Sedan regeringen utgivit en ny IKFN-förordning i juni 1982 att gälla fr.o.m. den 1 juli 1983, inträffade Hårsfjärden-incidenten, under vilken Ubåtskyddskommissionen tillsattes. Denna föreslog i februari 1983 att IKFN-förordningen skulle skärpas ytterligare; på svenskt inre vatten skulle vapenmakt insättas utan föregående varning i syfte att tvinga en kränkande ubåt till ytan. Regeringen bemyndigade i början av maj ÖB tillämpa kommissionens förslag redan innan den skärpta förordningen börjat gälla.

I 1982 års IKFN-förordning gjorde regeringen en klar åtskillnad mellan ingripande på inre vatten och på territorialhavet både vad avser syftet med ingripandet och graden av våld. En utländsk ubåt som påträffats i undervattensläge på territorialhavet skulle avvisas, om så erfordrades med vapenmakt. Befann sig däremot ubåten på inre vatten skulle den tvingas till ytan så att dess nationalitet kunde klarläggas. Vapenmakt utan föregående varning skulle utnyttjas om det var nödvändigt. Vid ingripande på inre vatten hade regeringen delegerat rätten att insätta vapenmakt utan föregående varning till

den chef som gjorde insatsen, medan sådan insats på territorialhavet först kunde ske sedan ÖB fattat beslut därom.

Av ÖB:s tillämpningsbestämmelser framgick att genomförd vapeninsats på inre vatten fortsatte på territorialhavet, om ubåten lämnat det inre vattnet. Syftet var då alltjämt att avslöja ubåtens nationalitet. Även vid vapenmakt mot en ubåt på territorialhavet föreskrev ÖB att ubåten om möjligt skulle tvingas inta övervattensläge.

I de olika versionerna av IKFN har regeringen givit ÖB rätt att besluta om allt kraftfullare insatser såsom insättande av verkanseld utan föregående varning och utnyttjande av sänkande vapen som kontrollerbara minor, sjunkbomber i salva och målsökande ubåtsjakttorpeder. ÖB hade inledningsvis en restriktiv inställning till att sätta dessa undantagsparagrafer i tillämpning. Men under "Operation Notvarp" som inleddes kort före Hårsfjärden-incidenten 1982 hade ÖB beslutat tillämpa de mera skärpta bestämmelser som utarbetats i Försvarsstaben. Dessa bestämmelser, som var sekretessbelagda, kom att under åren följas av en lång rad kompletterande hemliga föreskrifter till IKFN.

Från den 1 juli 1988 skärpte regeringen syftet med ingripande mot kränkande ubåt på inre vatten; ubåten skulle nu hindras att där bedriva fortsatt verksamhet.⁸ Utöver att vapenmakt skulle insättas utan föregående varning, angav regeringen att, om så erfordrades, sådana vapen fick insättas som medförde risk för att ubåten sänktes eller gjordes manöveroduglig. Detta var en betydande skärpning i regeringens inställning vad avser utnyttjande av vapenmakt; regeringen angav explicit att ubåten fick sänkas med allt vad det skulle kunna innebära i form av skadad eller omkommen utländsk personal, miljöförstöring, risk för tredje man, etc., samt inte minst vad avser relationerna till den kränkande nationen.

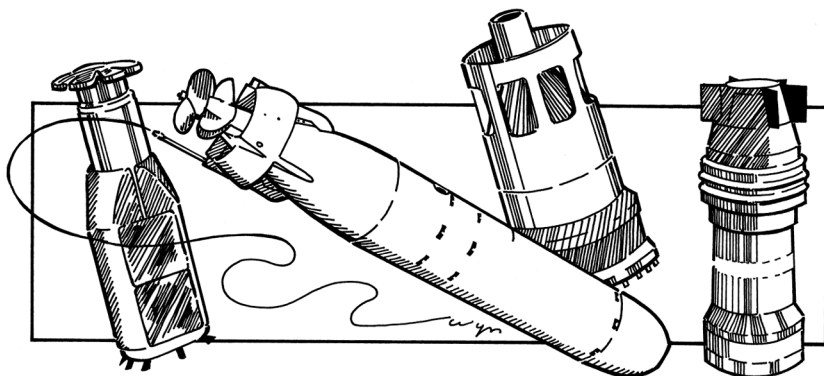
Ifråga om ingripande mot en kränkande ubåt på territorialhavet kvarstod huvudsyftet, att få ubåten att lämna svenskt territorium. Försvarsmakten gavs emellertid också rätt, att då särskilda förhållanden så krävde, tillgripa vapenmakt utan föregående varning i syfte att förhindra fortsatt verksamhet. Här sades dock ej att sådana vapen fick insättas som kunde ha sänkande verkan, fastän det var uppenbart att skulle ett ingripande mot en "motsträvig" ubåt ha förutsättning att bli framgångsrikt, måste vapeninsatsen göras på ett sådant sätt att risken för att ubåten skadades allvarligt eller sänktes var stor.

⁸ SFS 1988:826.

I den senaste och alltjämt gällande versionen av IKFN, *Handbok IKFN*, från 1995 finns ej längre grundläggande bestämmelser från regeringen och Försvarmakten intagna i sin helhet, utan endast i utdrag, något som måste anses vara en brist. Föreskrifterna har i stället blandats kapitelvis.

En tydlig observation är att föreskrifterna för ingripanden mot statsfartyg, dvs. statsägda fartyg som inte är örlogsfartyg och som brukas i icke-kommersiellt syfte, har fått ett avsevärt utökat utrymme, troligtvis som en följd av det starkt ökade antalet dylika fartyg från främst Warszawa-pakts-länderna, som uppträdde runt våra kuster under 1980- och början av 1990-talet, och som bedömdes i många fall ha en knytning till annan otillåten verksamhet.

De omfattande organisatoriska förändringarna som genomförts inom Försvarmakten sedan början av 1992, vilka bl.a. resulterat i nedläggning av såväl militärbefälhavarna med milostaber som marinkommandocheferna med staber per den 30 juni 2000, gör att den från 1995 och alltjämt gällande *Handbok IKFN* i vissa avseenden nu blivit inaktuell.

8.2 Svensk ubåtsjaktförmåga 1980 och framåt

Ubåtskommissionen 1995 redovisade läget i marinen 1980 vad avser förmågan att detektera och ingripa mot en kränkande ubåt.⁹ I betänkandet redovisades även den uppbyggnad av ubåtsskyddet, som inleddes efter Utö-incidenten 1980. Redovisningen omfattar

⁹ SOU 1995:135, kapitel 6 och 10.

tiden fram till 1995. Nedanstående framställning är främst att se som en komplettering till nämnda betänkande.

Övervattensfartyg

Marinens patrullbåtar utrustades från början med en enkel skrovfäst sonar vilken vid mitten av 1980-talet utbyttes mot effektivare sådan. Kustkorvetterna, som började tillföras marinen några år in på 1980-talet, försågs redan från början med såväl skrovfasta sonarer som släpsonarer, VDS (Variable Depth Sonar). Senare anskaffades också TAS (Towed Array Sonar) som bogseras efter fartyget. Kustkorvetterna fick härigenom möjlighet att även detektera lågfrekventa ubåtsljud.

De nya minjaktfartygen, som blev operativa ungefär samtidigt som kustkorvetterna, visade sig vara en viktig komponent i ubåtskyddsverksamheten. Genom att utnyttja fartygens bildalstrande högfrekvenssonar, vars egentliga uppgift var att detektera minor, blev det möjligt att upptäcka även ubåtar och undervattensfarkoster som försökte undandra sig ubåtsjakten genom att lägga sig på eller nära botten, något som kan sägas vara ett naturligt försvarsuppträdande i den starkt kuperade undervattensterrängen i våra skärgårdsområden.

Tidigt väcktes tanken att utveckla s.k. incidentvapen, dvs. icke sänkande vapen. De första incidentvapnen var antiubåtsgranater (ELMA), vilka sköts ut i en svärm för om det jagande fartyget. Kastare för sådana granater fanns sedan mitten av 1980-talet på patrullbåtar, kustkorvetter och minjaktfartyg. Försök har gjorts att installera augranatkastare också på den senaste typen av kustartilleriets bevakningsbåtar.

Utveckling av en styrbar och målsökande incidenttorped forcerades och några år in på 1990-talet kunde kustkorvetterna utrustas med sådana torpeder.

Ubåtar

Fram till 1980-talets början var ubåtarnas huvuduppgift anfallsföretag, dvs. att som ett element i det marina djupförsvaret med torpeder anfälla och sänka i första hand en angripares invasions-tonnage. Den andra viktiga uppgiften var att lägga ut framskjutna mineringar. Förmågan att uppträda dolt innebär att en ubåt också

kan utnyttjas som en viktig framskjuten underrättelsekälla. Spaningsuppgiften ingick därför i alla ubåtsföretag.

Ubåtarnas system för spaning och vapeninsats var konstruerade för att på bästa sätt möjliggöra lösandet i krig av nämnda uppgifter. Sonarsystemen var följaktligen optimerade för de frekvensområden, där huvudparten av de ljud, som alstras av övervattensfartyg, förekommer. Möjligheterna att lyssna i det lågfrekventa området, där ljud alstrade av en konventionell ubåt under tyst elektrisk drift förekommer, var inte lika goda. Det hade givetvis varit tekniskt möjligt att anskaffa sonarer med god kapacitet också inom det lågfrekventa området (1 – ca 500 Hertz), men till ett högre pris.

Ubåtarnas huvudvapen var tunga torpeder (53 cm diameter). Under 1970-talet vidareutvecklades för ubåtarna det trådstyrnings-system, som sedan senare delen av 1950-talet fanns på övervattensfartygen. Men det var endast under vissa betingelser man kunde skjuta utan periskopobservationer. En mindre målsökande s.k. ubåtsjakttorped utvecklades inledningsvis utan trådstyrning, men blev inte operativ förrän vid mitten av 1980-talet. En förbättrad ubåtsjakttorped tillfördes ubåtarna i början av 1990-talet.

I och med Utö-incidenten 1980 stod det klart att våra ubåtars sonarsystem snarast möjligt måste modifieras med målet att kunna spana också mot främmande konventionell ubåt i uläge under tyst elektrisk drift.

Chefen för marinen beordrade en omfattande modernisering av ubåtarnas sonarsystem med målet att kunna utnyttja våra ubåtar i ubåtsskyddsverksamheten. Det tog flera år att byta ut och/eller komplettera de tidigare sonarsystemen varigenom ubåtarna erhöll sådana materiella resurser, att dessa kunde göra såväl LOFAR- som DEMON-analyser (LOW Frequency Analysis and Recording respektive DEMODulation of Noise) av registrerade sonareffekter. En mycket viktig fråga var också att ge ubåtsofficerare och sonaroperatörer adekvat utbildning. Viss personal sändes utomlands för utbildning, främst till Storbritannien. Periodvis tjänstgjorde också utländska instruktörer vid ubåtsförbandet.

Utvecklingen av spanings- och analysförmågan krävde även omfattande insatser för att reducera ubåtarnas alstrade egenbuller, t.ex. från olika utrustningar inombords. Detta gav ökade spaningsräckvidder samtidigt som risken för upptäckt minskade.

En viktig komponent i utvecklingen av systemet i stort var tillskapandet av en analyscentral.

Ungefär vid mitten av 1980-talet hade ubåtarna försetts med flera olika moderna sonarsystem, och satsningarna på bullerreducing och på utbildning började ge effekt. Omkring 1985–1986 hade ubåtssystemet nått en acceptabel nivå och ingick som en betydelsefull komponent i ubåtsskyddsverksamheten.

Ubåtarna utrustades således med ytterst känsliga sonarer, vilket möjliggjorde att man i slutet av 1980- och början av 90-talet även började kunna uppfatta och registrera de synnerligen svaga undervattensljud som t.ex. alstras av fiskar. Man visste att tätt sammanhållna fiskstim kan ge eko vid sökning med aktiv sonar. Men att det också skulle vara möjligt att detektera ljud från fiskar, var okänt. När ett tidigare okänt ljud registrerades, bedömdes det av MUSAC och MANA härröra från en då okänd liten ubåt. Även expertis i några andra länder som konsulterats ansåg inledningsvis, att ljudet skulle kunna ha alstrats av en dittills okänd liten ubåt eller undervattensfarkost.

Bojgrupper

För passiv spaning inomskärs organiserades under Hårsfjärden-incidenten en bojgrupp. Den bestod av en äldre minsvepare i vilken avlyssningsapparat m.m. installerats och ett antal sonarbojar. Dessa förankrades på lämpliga platser och transmitterade den information som uppfattades i bojarnas mikrofoner till bojfartyget. Personal på bojfartyget kunde såväl lyssna på de sonareffekter som fångades upp av bojarna, som spela in dessa på band. Banden kunde sedan analyseras iland.

Denna första provisoriska bojgrupp utvecklades, och blev ett förband i Kustflottans ubåtsjaktstyrka. Effektivare sonarbojar och avlyssningsapparat anskaffades. 1992 hade ett nytt bojsystem blivit operativt. Ljud från ett större antal sonarbojar kunde samtidigt registreras. Bojarnas känslighet var också förbättrad i betydande grad.

En i princip med ubåtarna likartad situation uppstod i och med att de nya och känsligare bojarna hade införts i organisationen. Känsligheten hos dessa nya bojar var så stor att de registrerade de ytterst svaga ljud som en simmande mink åstadkommer. Ljudet konstaterades vid analys låta som s.k. komprimerad kavitation. Då det var mycket regelbundet ansågs det inte kunna ha något bio-

logiskt ursprung. Även vissa experter utomlands biträdde till en början denna uppfattning.¹⁰

Helikoptrar

Efter det att flygvapnets tunga helikoptrar (HKP 4) överförts till marinen och modifierats disponerade marinen från 1992 14 stycken ubåtsjaktutrustade HKP 4 som kunde genomföra insatser i alla ljus- och väderförhållanden.

Helikopter 4 är utrustad med radar och en aktiv sonar. Mot slutet av 1990-talet påbörjades ett utbyte av hälften av sonarerna till en ny, effektivare sonar med digital signalbehandling, SONAR 214. År 2001 var det nya sonarsystemet infört.

De tunga helikoptrarnas vapenutrustning består av sjunkbomber och torpeder samt även antiubåtsgranater (ELMA). Sjunkbomberna utgörs av två modeller, en mindre sjb 11 med begränsad verkan och en större sjb 51 med omfattande verkan. Sjb 51 har under åren lidit av flertal tekniska felutfall men är efter vissa modifieringar fortfarande den sjunkbomb man använder. Helikoptrarna är utrustade med ett trädstyrt och målsökande 45 centimeters torpedsystem. De torpedprov som genomfördes samtidigt som U 137 befann sig i området kring Utklippan avsåg denna torpedtyp, torped 422. Torpedtypen ersattes under 1990-talet av torped 451 som har en avsevärt bättre målsökarfunktion.

Ubåtsjaktflygplan

Marinens ubåtsjaktflygplan¹¹ anskaffades 1986. Flygplanet utnyttjas för spaning mot ubåtar i första hand utanför skärgårdarna med radar, framåttittande värmespanare, FLIR (Forward Looking InfraRed) och sonarbojar. Bojsystemet är i stort av samma typ som används av bojgrupperna, dvs. mikrofonen i bojen fångar upp förekommande undervattensljud och transiterar dessa till en mottagare i flygplanet.

¹⁰ Se avsnittet 6.5 om ljudfrågan.

¹¹ Marinens ubåtsjaktflygplan är av typen CASA 212, med den svenska beteckningen SH 89.

Landbaserade ubåtsskyddssystem

Händelserna under Hårsfjärden- och Sundsvallsincidenterna påvisade vissa osäkerheter vad avser de fredsutlagda mineringarnas indikerande funktion ifråga om ubåtar. Att det fanns vissa brister hos några minsystem var känt, och kontroller av hur systemen fungerade under längre tidsperioder pågick sedan slutet av 1970-talet. Erfarenheterna från nämnda incidenter föranledde Chefen för marinen att genomföra vissa modifieringar av minsystemen, samt kontrollera installationerna. Enligt marinens funktionsplan för ubåtsskyddsverksamheten skulle de fredsutlagda mineringar, där indikeringsorganen baserades på magnetik, kompletteras med andra typer av sensorer.

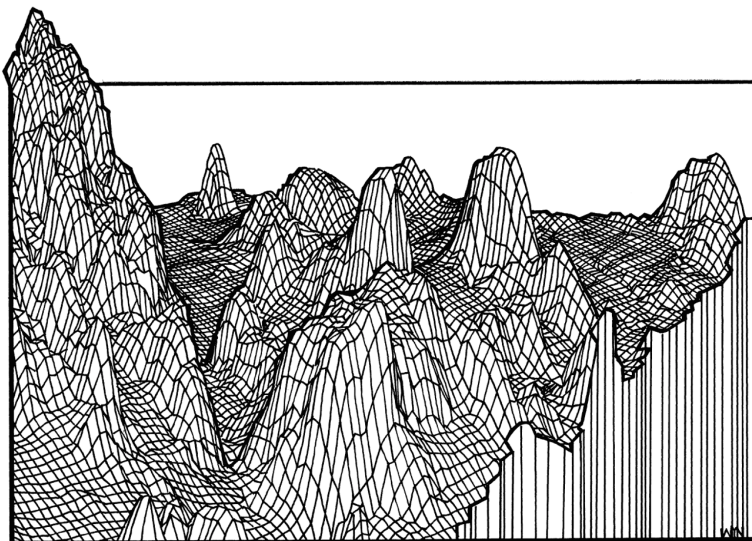
Utöver att indikeringsorganen på minorna modifierades för att i görligaste mån förhindra påverkan av olika störkällor, utlades dels spanings slingor på ömse sidor om minlinjerna, dels utplacerades bottenfasta sonarer. Principen var att en passerande undervattensfarkost eller ubåt skulle indikeras av slingor, minor och sonarer. Villkor för att en passage skulle klassificeras som "ubåt" var att två olika indikeringsorgan skulle indikera, och att det skulle vara en logisk tidseparation mellan indikationerna.

Högupplösande närspaningsradarstationer och mörkersiktmedel anskaffades.

Fasta bevakningssystem byggdes upp kring de marina basområdena i Karlskrona och Hårsfjärden – Muskö. I anslutning till Vaxholms kustartilleriregemente (KA 1) anordnades fast ubåtsbevakning också i inloppsleden till Stockholm. Från omkring 1984 var dessa system under stora delar av året i drift dygnet runt. Utöver indikerande slingor och bottenfasta sonarer utlades olika former av nät och andra hinder i sund ledande in till basområdena. En intensifierad utbildnings- och övningsverksamhet bedrevs. Liksom i kustflottan prioriterades ubåtsskyddsåtgärder före invasionsförsvarsuppgiften. Samordning och samverkan med kustflottans ubåtsjaktstyrka fördjupades.

Under senare delen av 1980-talet organiserades rörliga ubåtsskyddsförband, utnyttjande personal och materiel från kustjäger- och rörliga spärrförband. Samtliga fem kustartilleriförsvar disponerade därefter ett rörligt ubåtsskyddskompani. Även vissa prioriterade minspärrtroppar utanför områdena med fast ubåtsbevakning försågs med kvalificerade sonar- och/eller slingsystem under de sista åren på 1980-talet.

Kartering

Exempel på typisk bottenpografi.

Redan under Utö-incidenten, då flera bottenekon erhöles, insåg man att dåtidens sjökort inte innehöll tillräcklig information om bottenpografin i och utanför våra skärgårdsområden. En främmande ubåt hade goda möjligheter att undandra sig ubåtsjakten genom att på olika sätt dra fördel av den kuperade havsbotten. En viktig förutsättning för framgångsrik ubåtsjakt var följaktligen bättre kunskap om bottenpografin, dvs. bättre sjökort.

I ett samarbete mellan Sjöfartsverket och marinen inleddes ett omfattande arbete med att kartera havsbottenarna runt landets kuster. Som ett resultat av detta finns i dag förbättrade sjökort, men framför allt, i datorerna på ubåtsjaktstyrkans fartyg, lagrade data som möjliggör att bottenpografin direkt kan åskådliggöras tredimensionellt.

Arbetstidsfrågan

Redan i början av 1960-talet inleddes försök med att arbetstidsreglera Försvarens militära personal. Regeringens beslut sedan den fleråriga försöksperioden avslutats var att också militär personal skulle ha reglerad arbetstid.

Arbetstidsregleringssystemet undergick vissa förändringar över tiden, men principen om 40 timmars arbetsvecka kvarstod. Arbetstid därutöver räknades som övertid, vilken skulle gottgöras genom friställande eller kontant ersättning. För verksamhet, som inte kunde tidsplaneras, t.ex. tillämpade förbandsövningar, fanns särskilda regler.

I händelse av krig eller beredskapstillstånd förutsattes systemet sättas ur spel och andra regler gälla.

Även om arbetstidsregleringen av flertalet chefer upplevdes som en byråkratisk och oftast kostsam pålaga, så hade Försvarens funnit former att bedriva verksamheten inom dess ramar. Fördelen med systemet för det enskilda befälet var att man visste i förväg när man skulle tjänstgöra och när man skulle vara ledig.

Då ubåtsincidenterna började bli frekventa under 1980-talets första år visade sig systemet vara svårt att tillämpa i den uppkomna icke förutsedda situationen. Efter det att sakinnehållet i ett tänkt avtal utarbetats i förhandlingar mellan Försvarensstabens, Marinen, m.fl. å ena sidan och de båda befälsförbunden å den andra kunde Statens Arbetsgivarverk och de centrala arbetstagarorganisationerna 1983 sluta ett insatsavtal ("I-avtalet").

Genom I-avtalet blev det möjligt att ta ut övertid utöver skyldighetsavtalets tak på 200 timmar. Endast ÖB och militärbefälhavare hade rätt att beordra insatsdygn ("I-dygn"), varigenom I-avtalet sattes i tillämpning. Den enskilde erhöll särskild ersättning för varje I-dygn.

Erfarenheterna från tillämpningen av I-avtalet uppenbarade ett annat problem. Sedan indikationer på främmande undervattensverksamhet erhållits, krävdes betydande arbete för att klarlägga huruvida det fanns sådan substans i dessa första indikationer, att en samlad bedömning skulle föranleda ÖB eller berörd militärbefälhavare att besluta om I-avtalets ikraftsättande. För att kunna genomföra fortsatt spaning med syftet att klarlägga hur starka indikationerna på främmande undervattensverksamhet var, erfordrades oftast omedelbara resurser.

Detta problem löstes genom ett särskilt arbetstidsavtal för marinen ("LÖ-avtalet"), som underskrevs av SAV och de centrala arbetstagarorganisationerna 1988. Avtalet innebar att marinen ärligen kunde genomföra nio s.k. långtidsövningar (LÖ). För kustflottans del innebar avtalet att kontinuerlig övningsverksamhet kunde bedrivas till sjöss i två veckor. De två följande veckorna utnyttjades för materielunderhåll och för att ge personalen kompensationsledighet.

Genom att genomföra övningsverksamheten i ett sådant LÖ-koncept, och genom att man inför varje långtidsövning också var beredd till omedelbar skarp insats, eliminerades det ovan nämnda problemet med ikraftträdandet av I-avtalet. Arbetstidsmässigt betraktades verksamheten under en eventuell incidents inledningskede formellt som övning i t.ex. tillämpad ubåtsjakt. Operativ chef kunde samtidigt genomföra erforderligt stabsarbete, medveten om att ubåtsjaktförbanden i avvaktan på order och ikraftsättande av I-avtalet, övade ubåtsjakt i aktuellt område. 1988 hade också IKFN och eldtillståndsreglerna utvecklats så att man inte behövde förlora tempo; mot kränkande ubåt på inre vatten kunde verkanseld insättas direkt, dvs. utan föregående varning.

För varje långtidsövning fanns således en övningsorder och en bereddorder för agerandet vid en eventuell insats. Varje chef visste därför vad han skulle göra i den händelse sådana indikationer erhållits, att det var motiverat att övergå från den övningsverksamhet som fartyget bedrev till incidentingripande. Detta krävde ej ikraftträdande av I-avtalet utan kunde ske inom långtidsövningens ram. Visade det sig vid fortsatt incidentverksamhet att klassificeringen av erhållen indikation varit för hög, kunde man återgå till verksamhet enligt övningsordern.

Ett antal ytterligare åtgärder inom personalsektorn vidtogs också, bl.a. genom att i Värnpliktslagen angiven tid för repetitionsutbildning för flottans värnpliktiga lades i direkt anslutning till grundutbildningstiden, varigenom de värnpliktigas tjänstgöringstid ombord blev ett helt år.¹²

Ett kvarstående problem var sommarsemestrarna. För insats med ubåtsjaktstyrkan erfordras under denna period att befälet återkallas från ledighet.

¹² Samtal med Per Wahlberg (f.d. ordf. i Officersförbundet), 2001-10-25.

Utredarens bedömning

Fram till år 1982 var såväl kustflottans som kustartilleriförbandens verksamhet i första hand inriktad på att utbilda personal för krigsorganisationens förband, vars huvuduppgift ända sedan andra världskriget var invasionsförsvar. Från och med 1983 prioriterades ubåtsskyddsverksamheten på bekostnad av utbildning mot invasionsförsvarsuppgiften. Förmågan att delta i invasionsförsvaret medgavs nedgå. Ekonomiska resurser satsades på att återuppbygga ubåtsskyddsförmågan genom omprioriteringar av medelsfördelningen såväl inom marinen som inom Försvarmakten. Ytterligare medel avdelades också av statsmakterna. Medlen användes till forskning, materielanskaffning och intensifierad utbildning, samt inte minst till ökad närvaro till sjöss.

Den målmedvetna satsningen på att återskapa förmågan att jaga ubåt innebar såväl utveckling av nya taktiska metoder, som satsningar på utbildning. Målet var att få samtrimmade förband. Detta kom att innebära bl.a. längre tjänstgöringsperioder för befäl placerade ombord liksom tjänstgöringstiden för flottans värnpliktiga. Principen "ett fartyg, en besättning, ett år" knätsattes. Gångtidsuttagen för kustflottans fartyg blev också väsentligt högre. För vissa fartyg innebar detta en mer än trefaldig ökning av antalet timmar till sjöss. För de särskilt organiserade ubåtsskyddskompanierna kom spaning och bevakning mot främmande undervattensverksamhet att pågå 24 timmar om dygnet sju dagar i veckan.

Alltsedan det fast anställda befälet fick reglerad arbetstid på 1960-talet har arbetstidsfrågorna fått en i vissa avseenden helt styrande inverkan på Försvarmaktens verksamhet i fred. Genom att såväl myndighetsföreträdare som representanter för de fackliga organisationerna ville förbättra möjligheterna för Försvarmakten att upptäcka och avvisa kränkande ubåtar, kunde sådana avtal förhandlas fram som såväl tillgodosåg regeringens och Försvarmaktens krav på att incidentverksamheten ej skulle hämmas av arbetstidsbestämmelser, som arbetstagarorganisationernas berättigade krav för skälig gottgörelse till engagerad personal.

Årligen genomfördes ett antal långtidsövningar. I motsats till vad som gällde under Operation Notvarp kom berörd militärbefälhavare att delta i planläggningsarbetet. Detta möjliggjorde att en sådan övning utan tidsfördröjning kunde gå över i skarp verksamhet under militärbefälhavarens operativa ledning, så fort ubåts-

skyddsstyrkan erhållit klara indikationer på att främmande undervattensverksamhet pågick inom aktuellt kustområde. Fram till denna tidpunkt gällde normala lydnadsförhållanden, dvs. ubåtsjaktstyrkans förband var underställda Chefen för kustflottan (CKF), som i sin tur var underställd Chefen för marinen. För att övergången till ubåtsskyddsoperation skulle kunna ske snabbt och smidigt var del av Flaggen (CKF stab) redan från början samgrupperad med berörd örlogsbasstab.

Den omfattande ubåtsskyddsverksamheten medförde en växande och fördjupad samverkan mellan sjögående enheter och landgrupperade sådana. Härtill bidrog också sammanslagningen av örlogsbaser och kustartilleriföresvar. Från den 1 juli 1990 hade antalet lägre regionala marina myndigheter reducerats till fyra, nämligen marinkommandona på syd-, väst-, ost- och Norrlands-kusten. Ubåtsskyddsverksamheten kan således sägas ha drivit på integrationen mellan flottan och kustartilleriet.

Sammanfattningsvis måste konstateras att de satsningar som gjordes inom alla områden med syftet att snarast möjligt återuppbygga en effektiv och trovärdig förmåga att hävda rikets territoriella integritet började bära frukt mot 1980-talets slut och början av 1990-talet. Inom de ekonomiska ramar som tilldelats kunde marinen organisera en utbildad ubåtsjaktstyrka, som var den enda kvalificerade resurs, som ÖB kunde ställa till operativ chefs förfogande för ingripande mot främmande undervattensverksamhet. Härtill kom de fasta ubåtsskyddsförband som bevakade basområdena i Blekinge och Stockholms södra skärgård samt inloppet till Stockholm. Resurserna var emellertid otillräckliga för att kontinuerligt ha en komplett ubåtsjaktstyrka gripbar eller att samtidigt genomföra två ubåtsskyddsoperationer.

Med tiden insåg man också betydelsen av att kunna dokumentera och analysera genomförda insatser bättre, varigenom gjorda misstag kunde identifieras och korrigeras. Effektivitet och förmåga förbättrades som en följd härav.

Utredningen kan således konstatera att kapaciteten att upptäcka och ingripa mot främmande ubåt hade förbättrats i avsevärd grad som ett resultat av de prioriterade satsningarna på att förbättra ubåtsskyddet som gjorts. Den mer eller mindre ständigt pågående verksamheten ändrade också såväl struktur som "verksamhetsidé" inom marinen. Den tidigare fredsmarinen, som främst utbildade förband för krigsorganisationen, övergick till att vara en "beredskapsmarin", med karaktär av stående förband under de tre isfria

kvartalen. Detta var en förutsättning för att ubåtskyddsverksamheten skulle bli så effektiv, att främmande makt skulle uppfatta riskerna för ett avslöjande som så stora, att man upphörde med kränkningarna. En avhållande effekt hade då uppnåtts.

8.3 Försvarsmaktens analyskapacitet

Grundläggande för all ubåtsjaksverksamhet är en väl utvecklad analysförmåga och -kapacitet. De olika indikationernas natur ställer utomordentligt höga krav på både insamling, bearbetning och analys. Dessa krav är av både teknisk och analytisk karaktär. Inte minst viktig är förmågan att sätta in olika indikationer i ett sammanhang och kunna urskilja eventuella mönster i grundmaterialet. Dessa behov uppmärksammades på ett tidigt stadium av den svenska marinen.

Före Utö-incidenten fanns ingen organisatoriskt avskild särskild analysfunktion för ubåtsincidenter inom den svenska försvarsmakten. En av de första åtgärderna som Chefen för Marinen vidtog efter Utö-incidenten var att tillsätta en arbetsgrupp för att göra en snabbanalys av vad som skett. Denna grupp blev embryot till vad som senare skulle bli en permanent analysfunktion som skulle komma att spela en central roll under de följande årens ubåtsincidenter. De bedömningar, som denna grupp gjorde och de slutsatser om ubåtsverksamheten, som den kom fram till fick ett betydande genomslag i alla berörda myndigheters bedömningar och uttalanden.

Ubåtskommissionen 1995 redovisade hur indikationer om misstänkt undervattensverksamhet rapporteras, bearbetas och analyseras. Kommissionens redovisning äger i stor utsträckning giltighet också idag.¹³

Rutinerna för rapportering av befarad främmande undervattensverksamhet har utvecklats över åren. Klassificeringsuttryck och bedömningssteg har också förändrats. Bearbetning och analys av inkomna rapporter sker vanligen i flera steg med början vid aktuell marin myndighet.

¹³ SOU 1995:135, kapitel 6.

Marina Analysgruppen

Efter Utö-incidenten 1980 beordrade ÖB Chefen för marinen (CM) att genomföra en "snabbanalys" av inträffade händelser. Denne tillsatte då en tillfällig särskild utredningsgrupp, "Analysgrupp ubåtsincident", som fick i uppgift att bedöma händelser av större omfattning eller betydelse. I och med att antalet ubåtsincidenter ökade under 1980-talets första år blev "Analysgrupp ubåtsincident" närmast permanent. Den kompletterade inkomna incidentrapporter med en egen analys samt gjorde underlag till periodiska rapporter till regeringen.¹⁴

Gruppen, som rapporterade till CM, spelade en betydande roll för värderingen av olika indikationer och annan information under de första åren på 1980-talet. Gruppens medlemmar deltog i varierande grad i de flesta incidenter under perioden. Gruppens förste chef, kommandörkapten Emil Svensson, knöts under Bildt-regeringen några år senare till Statsrådsberedningen.

Efter utredning av Chefen för MUST (Militära Underrättelse- och Säkerhetstjänsten), ersattes "Analysgrupp ubåtsincident" 1985/86 av "Marina Analysgruppen, MAna", som fick en permanent ställning i Högkvarteret. Gruppen har sedan dess letts av en sjöofficer och i övrigt bestått av två officerare ur flottan och en ur kustartilleriet, med goda kunskaper i ubåtsjakt, ubåtstjänst samt av kustartilleriets undervattenssystem. MAna fick dubbla lydnadslinjer, dels under CM som ansvarade för delar av ubåtsskyddsverksamheten, dels under Chefen för MUST i Försvarsstaben. Huvuddelen av arbetet bedrevs inom MUST:s ansvarsområde. MAna hade där som främsta uppgifter att lämna underlag till MUST:s bedömningar avseende utveckling av undervattensverksamheten grundat på händelser som rapporterats från svenskt territorium, och till MUST underlag till ÖB:s periodiska rapporter. MAna tog också fram utbildningsunderlag och genomförde viss utbildning. Underlaget utnyttjades av militärbefälhavare och berörda chefer på lägre nivåer. Vid vissa tillfällen utnyttjades MAna för att förstärka marinkommandonas analyskapacitet. MAna ingår i MUST sedan den 1 juli 1998.¹⁵

¹⁴ SOU 1995:135, s.89f..

¹⁵ Ibid.

MAna idag

Samtliga inträffade enskilda händelser – såväl observationer som tekniska indikationer – rapporterades i det operativa systemet till MAna för analys och bedömning. I samband med analys vid MAna genomfördes vid behov ytterligare utredningar. En komplex, omfattande eller principiellt viktig rapport kunde komma att utredas av flera instanser parallellt. Ubåtskommissionen har redovisat att metodiken avseende arbetet inom MAna var att ”någon i gruppen inte skall direkt delta i utredningsarbetet utan i stället kunna fungera som en ”djävulens advokat”.

Exempel på externa instanser som utnyttjades av MAna vid behov var Försvarets materielverk, Försvarets forskningsanstalt, numera Totalförsvarets Forskningsinstitut, Försvarets radioanstalt, Kustbevakningen, Sjöfartsverket, Fiskeriverket, Sveriges geologiska undersökning, Sveriges Meteorologiska och Hydrologiska Institut (SMHI), Polisen, Naturhistoriska riksmuseet, Biologiska museet, Kolmårdens djurpark och Havsfiskelaboratoriet.¹⁶

MUSAC

Tekniska indikationer (främst hydroakustik och magnetik) analyserades av Marinens Undervattens Sensor Analys Central (MUSAC) vars kapacitet och kompetens under åren successivt byggts upp. MUSAC har alltsedan tillkomsten vid mitten av 1980-talet varit belägen på Berga örlogsskolor invid Hårsfjärden och ingår idag i Marintaktiskt kommando (MTK). MUSAC har hela tiden lytt under MAna i vad avser analysverksamhet rörande befarad undervattensverksamhet på svenskt territorium. Vid behov utnyttjade MUSAC den specialistkompetens i olika tekniska avseenden som fanns utanför Försvarmakten såsom vid Försvarets materielverk, Totalförsvarets Forskningsinstitut och Försvarets radioanstalt.¹⁷

Under början av 1980-talet, innan MUSAC bildats, genomfördes analyserna av inspelade ljudband eller videoband där den största kompetensen bedömdes finnas – vid förband eller skolor, Försvarets materielverk eller Försvarets Forskningsanstalt.

¹⁶ SOU 1995:135, s. 89f.

¹⁷ Ibid.

Dokumentation av tekniska indikationer utgörs av fastställda protokoll jämte krigsdagböcker, plott, bandinspelningar och motsvarande vilka arkiveras vid MUSAC. Vid MUSAC förvaras också källmaterialet för tekniska indikationer avseende hydroakustik och magnetik. Vissa luckor finns från början av 1980-talet innan MUSAC etablerats fullständigt.

Aktiv och passiv hydrofonspaning spelades in av spanande enheter enligt särskilda anvisningar för respektive hydrofonsystem. När hydrofoneffekter hade registrerats på audioband eller videoband upprättades rapport enligt särskilda anvisningar. Sådana band med tillhörande rapportblankett insändes på snabbaste sätt direkt till MUSAC, där analys av de hydroakustiska indikationerna skedde. För att underlätta analysverksamheten fanns såväl marinens egna som andra fartygs hydroakustiska signaturer registrerade vid MUSAC s.k. ljudbibliotek, liksom även informationer om aktiva hydrofonsystem, som utnyttjas av egna enheter.

Registrering från slingsystem skedde med såväl skrivare som bandspelare och, i de fall så var möjligt, lagrades signalen på optodisk. Preliminär utvärdering av pappersregistrering skedde omgående på platsen för registreringen. Vid osäkerhet beträffande utvärderingen insändes denna samt rapporteringsblankett till MUSAC. Originalskrivarpapper, protokoll samt audioband och optodisk insändes likaså till MUSAC.¹⁸

Vid indikering i minsysteem upprättas indikeringsprotokoll. Detta jämte kopia av störningsprotokoll insänds genast tillsammans med incidentrapporten.

Signalspaning m.m.¹⁹

Signalspaningsinformation framtagen genom marina, fartygs- eller landburna anläggningar rapporterades i nära realtid och så att den kunde utnyttjas för egen vapeninsats, egen störinsats eller för invisning av annan spaning. Samarbete med Försvarets radioanstalt i bearbetnings- och analysverksamheten skedde när så ansågs påkallat.

Försvarets radioanstalts stationer hade möjlighet att rapportera direkt till ett marinkommando när så bedömdes lämpligt, t.ex. av

¹⁸ SOU 1995:135, s.107ff.

¹⁹ Ibid.

tidsskäl. Stationerna biträdde även med identifieringar med utnyttjande av sådan direktsamverkan.

Rapporteringen från inhämtningsstationerna skedde dock i allmänhet till radioanstalten centralt för bearbetning och analys. Därifrån delgavs informationen i bearbetad form till bl.a. Försvarsmakten flera gånger om dygnet. Särskilt viktiga informationer rapporterades direkt till Försvarsmakten och vissa fall även till regeringen.

Uppgifter om skador och bottenundersökningar rapporterades i den ordinarie, operativa kanalerna till MAna. Där skedde bearbetning och analys. Vid behov utnyttjade expertis från t.ex. Statens kriminaltekniska laboratorium vad avsåg skador, och från Sjöfartsverket och Sveriges geologiska undersökning.

För analys av fotografier och filmer fanns särskilda resurser i Försvarsstaben/Högkvarteret. Dit sändes följaktligen fotografiskt material varvid upprättat fotoprotokoll medsändes.

Inledande analyser, vilka skedde löpande redan på marinkommandonivå, syftade till att klarlägga huruvida främmande undervattensverksamhet pågick eller ej. Därigenom gavs beslutsunderlag för ingångsättning, fortsättning eller avbrytande av eventuella ubåtskyddsinsatser. Rapportunderlaget användes för ytterligare bearbetning inom ramen för s.k. företagsanalys. Sådan genomfördes i flera steg och med olika delsyfte. Företagsanalys utfördes på central nivå av MAna.

Periodiska analyser syftade till att skapa underlag för långsiktig inriktning av Försvarsmaktens ubåtskyddsverksamhet och för rapportering till regeringen.

I Försvarsmaktens årliga rapport till regeringen redovisades såväl bedömd förekomst av främmande undervattensverksamhet som en allmän översikt av kunskapsläget avseende sådan verksamhet.

Utredarens bedömning

Marina Analysgruppen kom på många sätt att utgöra kärnan i Försvarsmaktens ansträngningar att utröna vad som skedde i svenska vatten. Analysgruppens medlemmar hade utvalts med särskild omsorg med avsikt att inom gruppen samla all tillgänglig kunskap och insikt om ubåtsinträngens teknik och metoder.

Gruppens bedömningar fick därför stort genomslag och styrde i inte ringa grad de uppfattningar som Försvarsmakten kom att föra

vidare till den svenska regeringen, och som regeringen i sin tur kom att lägga till grund bl.a. för sitt utrikespolitiska agerande.

Ubåtskommissionen har redovisat att analysgruppen, i syfte att erhålla ett så objektivt och sakriktigt utredningsresultat som möjligt, inom sig använde sig av systemet med en "djävulens advokat". Gruppens bedömningar kan detta till trots dock knappast sägas ha genomgående präglats av någon särskilt påtaglig kritisk hållning gentemot det material den hade att hantera.

Som nämnts ovan gav analysgruppens ställningstagande under Hårsfjärden-incidenten inte alltid intrycket av att dess bedömning gjordes helt förutsättningslöst. Sålunda tycktes gruppen utan vidare granskning eller analys ha utgått från den i och för sig inte orimliga tanken att Sovjetunionen ensam ansvarade för de observerade kränkningarna. Därigenom underlät man att göra en systematisk bedömning av nationalitetsfrågan.

Gruppens behandling av olika indikationer under Hårsfjärden-incidenten uppvisar med ett par noterbara undantag mönstret att uppförstora snarare än att kritiskt pröva det inrapporterade materialet. En konsekvens blev att gruppen kom att framföra hypoteser om ett stort antal intrång under incidenter, hypoteser som idag saknar trovärdighet.

Även under följande incidenter är det svårt att komma ifrån intrycket att analysgruppen genomgående inte tillhörde dem inom Försvarsmakten som ställde sig mest prövande till olika indikationer. Snarare verkade bilden från hanteringen av Hårsfjärden bekräftas: analysgruppens bedömningar blev vägledande, och dessa bedömningar låg oftare åt ett maximalistiskt än ett minimalistiskt håll.

Analysgruppen spelade en viktig roll i framtagandet av 1987 års rapport. I denna beskrivs systemet av prognostisering och utvärdering, där kärnan i mångt och mycket var just analysgruppens metod. Jag har i granskningen av metodfrågor, som de presenterats i 1987 års ÖB-rapport, pekat på tendenser att man skapat ett system inom systemet, där en inre cirkel styrde den yttre verksamheten med huvudinstrumenten prognostisering och utvärdering, och särskilt på faran för att ett dylikt slutet system riskerade att förlora kontakten med verkligheten. Utan att på något vis underskatta ubåtsjaktens komplicerade natur, och kanske särskilt den svåra tolkningen av ofta mångtydiga indikationer, måste man, när nu verksamheten kan granskas i efterhand, konstatera att det var

just vad som till stora delar skedde. Analysen förlorade kontakten med verkligheten.

Analysgruppen kom att presentera en tolkning av rapporterade incidenter och observationer som innebar att ett stort antal intrång av främmande ubåtar, flertalet av Warszawapaktsursprung, hade genomförts. Dessa intrång skedde årligen vid regelbundna tider på ett sätt som gjorde dem förutsägbara. Först i början av 1990-talet blev det tydligt att denna värld i mycket var en fantasivärld, genererad av den svenska skärgårdens naturliga biologiska invånare. Analysen innehöll grundläggande fel.

Att så blev fallet kan inte lastas de enskilda utomordentligt kompetenta experter, som svarade för analysverksamheten. Men förutom att material i sig var svår att förstå och hantera, var metoden för analysverksamheten alltför sluten. Metoden gav inte utrymme för inslag av utrikes- och säkerhetspolitisk analys och för genomarbetade motivgranskningar.

Det kan inte uteslutas att om det svenska analysystemet sålunda systematiskt inorporerat säkerhets- och utrikespolitisk kompetens, och öppnare linjer mellan bl.a. regerings- och Försvarmakten, en mer nyanserad bild skulle ha kunnat skapas på ett tidigare stadium.

8.4 Hanteringen av band från hösten 1982

Med anledning av den diskussion om banden från hösten 1982 som har förekommit har jag funnit det angeläget att klargöra så mycket som går av sakförhållandena kring dessa band. Inte minst är hanteringen av banden värd att belysas.²⁰

Emellertid är det viktigt att framhålla att Analysgruppens verksamhet ledde till klart förbättrade och koncentrerade operationer, och verksamt bidrog till att dessa mot slutet av 1980-talet genomfördes med god professionalism och teknisk precision.

²⁰ Detta avsnitt är huvudsakligen baserat på samtal med Rolf Andersson, Bengt Granath, Arne Åsklint, Bertil Jonsson m.fl.

Försöksanläggningen på Mälsten

De tidigare bottenhydrofonstationerna, vilka ingick i Marinens Kustbevakning, avskaffades i slutet av 1950-talet. Då planerades ej någon ersättning. Utö-incidenten i september 1980 och U 137:s inträngning i Karlskrona skärgård ett år senare föranledde emellertid Chefen för marinen (CM) att överväga återanskaffning av fasta undervattensbevakningssystem.

Ett sådant försökssystem hade på CM order upphandlats i Norge och utlagts i Danziger gatt av Försvarets materielverk. Anskaffningen syftade till att öka kunskaperna om fast undervattensspaning som underlag för en eventuell framtida anskaffning av sådana system. Försökssystemet var således inte avsett för operativ användning.

Systemet bestod av fem omnidirektionella, dvs. ej riktningsbestämmande, undervattensmikrofoner utlagda i en linje, som sträckte sig i östlig riktning från Mälstens sydostudde. Mikrofonlinjen nådde inte fram till den i sjökortet markerade segelleden, som går ungefärligen mitt i Danziger gatt.

I en stuga på Mälsten, som hyste avlyssningsutrustningen, fanns en bandspelare med sju kanaler. Banden för denna typ av bandspelare var dyra, och tillgången begränsad. Vid normal bandhastighet räckte ett band till ca en timmes inspelning. För att kunna avlyssna och analysera högre frekvenser måste högre bandhastighet utnyttjas. Bandbyte måste då ske oftare. Spelade man över en tidigare inspelning, raderades ej denna, utan den nya registreringen överlagraades på den gamla. Sålunda "dubbelexponerade" registreringar kunde inte analyseras. En separat avmagnetiseringsutrustning erfordrades för att kunna återanvända banden.

Utläggningen av mikrofonerna skedde under sensommaren 1982 och avslutades den 14 september. Systemet var klart för kalibrering, avprovning och godkännande den 6 och 7 oktober 1982. Två norrmän från leverantören var då på Mälsten tillsammans med FMV:s representanter. Under arbetet med att kalibrera anläggningen spelades ett, eller möjligen två, band in (kallade "band 99", respektive "band 0"). Några sonareffekter – ubåtsljud – finns ej inspelade på dessa band.

Bandinspelningarna och analysen av inspelade band

Styrkechefen på Mälsten ringde på kvällen den 7 oktober till en av FMV:s hydroakustikexperter, och begärde att denne skulle bemanna provanläggningen. Återkommen till Mälsten började denne lyssna efter ubåtsljud. Den 12 oktober blev han avlöst av en hydrofonist från Kustflottan. Under de kommande dagarna bemannades försöksanläggningen av en och tidvis två hydrofonister.

Eftersom det var ont om inspelningsband, och dessa bara medgav en timmes inspelning, startades inspelningsapparaturen då hydrofonisten bedömde att den effekt, som han hörde var intressant och stoppades så snart effekten upphört. Hydrofonisten kunde på en särskild kanal på bandet tala in kommentarer. Av särskild vikt var att på bandet tala in tidpunkten för varje start av bandspelaren. Denna viktiga åtgärd glömdes dock ofta bort, vilket försvårade analysarbetet.

De två första banden inspelades under den 12 oktober. Dessa båda band transporterades till FOA i Stockholm, där de analyserades under eftermiddagen och kvällen av hydroakustisk expertis från FOA, FMV och Berga Örlogsskolor. Sammanfattningsvis kunde analysen bekräfta den som "ubåt" klassificerade effekt, som inlyssnades röra sig sydost om mikrofonlinjen i Danziger gatt. Tyvärr är längden på denna inspelning inte mer än tre minuter och 47 sekunder.

Nästa band inspelades under den 13 oktober. Detta band helikoptertransporterades till FOA dagen därpå och analyserades på kvällen. Analysen kunde inte bekräfta, att de effekter som vid inspelningstillfället bedömdes komma från en ubåt, verkligen var ubåtsljud. Ljuden ansågs snarare indikera ett begynnande elektronikfel i provanläggningen.

Ett fjärde band med inspelningar från natten mellan den 13 och 14 oktober anlände till FOA den 18 oktober och analyserades samma dags eftermiddag. På Mälsten hade man under inspelningen fått uppfattningen, att de effekter som hördes kom från en ubåt eller undervattensfarkost, som ansatsvis försökte ta sig ut genom Danziger gatt, och som på vägen kolliderade med och förstörde en av de fem mikrofonerna. Analysen av denna episod kunde inte påvisa annat än att det nämnda elektronikfelet utlöste en säkring till mikrofonen i fråga, vilken upphörde att fungera. Den var efter förstärkarbyte åter i funktion några dagar senare. Något ljud som

skulle kunnat bekräfta närvaron av en ubåt fanns icke registrerat på bandet.

Ytterligare ett antal band spelades in under den fortsatta incidenten, men någon sonareffekt, som skulle kunna hänföras till ubåt, finns inte registrerad på något av dessa band. Den enda som "ubåt" klassificerade effekten under hela incidenten registrerades således den 12 oktober.

Bandens förvaring

Efter det att banden analyserats överlämnades de i slutet på november från FOA till FMV, där de placerades i ett förvaringsskåp. Banden blev uppenbarligen liggande där i flera år. Först när Analysgruppen av annan anledning sökte efter bandinspelningarna i början av 1992, kom man att hitta de tre första banden, vilka då, i enlighet med Chefens för marinen anvisningar, överfördes till MUSAC på Berga Örlogsskolor. Det ovannämnda avsnittet med klassificerad "ubåt" kopierades och användes vid Moskva-samtalen.

Övriga band uppgavs ha varit försvunna. I samband med utredningens arbete påträffades de saknade banden dock i juni 2001 i ett skåp på FMV, och kunde överlämnas till MUSAC. På utredningens uppdrag har samtliga band på nytt analyserats vid MUSAC. Av analyscentralens redovisning framgår att banden åldrats, men att MUSAC i dag inte kommer fram till annat analysresultat, än det som gjordes 1982, även om vissa svaga effekter sannolikt försvunnit.

Utredarens bedömning

Mikrofonsystemet som inrättades i Danziger gatt sensommaren 1982 var en ren försöksanläggning, som anskaffats för att börja återuppbygga kunskaperna om fasta undervattensspaningssystem. Genom att ubåtsincidenten i Hårsfjärden inletts var det naturligt, att man i spaningen efter en kränkande ubåt ville utnyttja all utrustning som stod till buds. Att försöksanläggningen ianspråktoogs för spaning mot ubåt redan på kvällen den 7 oktober var därför naturligt.

Vad man då inte tänkte på var avsaknaden av kunskap om den "hydroakustiska normalbilden" i Danziger gatt. I ett sådant område finns mängder av olika hydroakustiska ljud, t.ex. från

bojkättingar, stenar som rör sig i strandkanten till följd av sjöhävningen, ljud alstrade i elektriska system i land eller motorljud från båtar och fartyg. Innan man har denna normalbild helt klarlagd är det svårt att med säkerhet klassificera alla inlyssnade ljud. Det är således en viss skillnad att spana efter ljud ombord på en ubåt i undervattensläge långt ute till sjöss och på en landbaserad försöksanläggning med omnidirektionella mikrofoner utplacerade i ett område med många andra ljud- och störningskällor.

Härsfjärden-incidenten hade, när spaningen inleddes, pågått en vecka. Det massmediala intresset var högt och såväl Försvarmaktens som allmänhetens förväntningar, att marinen skulle tvinga en främmande ubåt till ytan, var ytterligt uppskruvad. De många indikationer, som erhöles i minorna, och de redan genomförda minsprängningarna och sjunkbombfällningarna, liksom de olika antaganden och bedömanden om en förestående "utbrytning", som gjordes på olika nivåer, inverkade troligen också på hur ljuden tolkades.

Genomförda efteranalyser av bandinspelningarna, såväl i tidsmässig anslutning till inspelningarna som nu ca 20 år senare, kan endast påvisa en säkert klassificerad ubåt under de tider bandinspelningar gjordes, nämligen ubåten som befann sig utanför Danziger gatt strax före kl. 18.00 den 12 oktober.

Utredningen har inte funnit att banden utsatts för manipulering. Det var inte tekniskt möjligt att spela in annan information över en tidigare gjord inspelning, utan att detta direkt skulle avslöjas genom att bandet blev "dubbelexponerat". Banden transporterades med helikopter och bil från Mälsten till Stockholm, och var därigenom aldrig i "orätta händer".

Att inspelningen av den enda verkliga ubåtskontakten den 12 oktober avbröts efter tre minuter och 47 sekunder berodde uppenbarligen på att bandspelaren genom ett beklagligt misstag hade råkat stängas av. Den startades senare och ytterligare ljud spelades in.

Antagandet att en ubåt skulle ha seglat på mikrofon nummer 5 och släpat den med sig saknar grund. Sedan denna mikrofon förstärkare bytts, fungerade mikrofonen normalt.

I anslutning till händelserna kring Mälsten mellan den 7 oktober, då den första minsprängningen ägde rum, och den 16 oktober uppstod rykten av olika slag, att regeringen beordrat att en ubåt – ömsom var den från Nato, ömsom från Warszawa-pakten – skulle

släppas ut, att en ubåt brutit sig ut, att en ubåt skadats genom minelden, att besättningen höll på att reparera ubåten på havsbotten, osv. Till en del kan dessa rykten ha sitt ursprung i de "optimistiska" bedömningar av inlyssnade ljud, som gjordes av dem, som satt i stugan på Mälsten och lyssnade på ljuden, och vars bedömningar av ledningsgruppen på ön rapporterades vidare i den militära organisationen.

Det är klarlagt att det gjordes en kopiering till ett kassetband av det avsnitt som registrerats som innehållande ljud från en klassificerad "ubåt" som spelades in 12 oktober, och att detta kassetband genom konteramiralen Gunnar Grandins försorg kom till Frankrike för analys kort efter det att inspelningen gjordes. Analyssvaret var att det var en ubåt som inlyssnats, och att denna förmodligen var sovjetisk.

I början av 1990-talet genomfördes analyser i flera länder. Analyssvaren indikerar att det är en ubåt som inlyssnats. Åsikterna går emellertid isär i frågan huruvida det går att fastlägga om denna ubåt hade en eller två propelleraxlar. Som nämnts ansågs denna distinktion viktig eftersom flertalet sovjetiska ubåtar – exempelvis "Whiskey"-typen – var försedd med två propellrar.

Kritik måste riktas mot det sätt banden hanterades. Dessa var ju potentiellt viktigt bevismateriel, och borde som sådant ha registrerats omgående, och sedan hanterats och förvarats som registrerade hemliga handlingar.

8.5 Optiska observationer

Optiska observationer behandlades i 1995 års kommissions betänkande.²¹ Kommissionen redovisade i sin bedömning att Försvarsmakten från mitten av 1980-talet, då den s.k. Romaregruppen tillsatts, tillämpat strängare kriterier för att optiska observationer skulle kunna ges en hög bedömning. Romaregruppen genomförde noggranna utfrågningar, ofta på plats, för att i den omfattning så var möjligt söka klarlägga vad som observerats. De stränga kriterier som då började tillämpas innebar, enligt Ubåtskommissionen, att tidigare bedömning ofta sänktes ett steg. Kommissionen skrev också att Försvarsmakten i allmänhet hade varit medveten om de osäkerheter, som kunde vara förknippade med rapporter om optiska observationer.

²¹ SOU 1995:135, s. 84-90, 173-200, samt 270-273.

Ubåtskommissionens slutsats rörande sådana observationer är "att det har förekommit trovärdiga iakttagelser av främmande undervattensverksamhet". Kommissionen ansåg dock att det inte var möjligt att ange antalet trovärdiga observationer och dra en gräns mellan dessa och andra observationer.²²

En ledamot av kommissionen, professor Anna Christensen, hade i en reservation till betänkandet anfört att observationsmaterialet inte håller; den stora mängden observationer av miniubåtar och andra undervattensfarkoster kunde inte läggas till grund för bedömningen att det förekommit främmande undervattensverksamhet. Hon ansåg att sådan verksamhet är "mycket osannolik och att det finns en annan, troligare förklaring till den stora mängden av observationer, nämligen att de framkallats och påverkats av den både skrämmande och fantasieggande bild som givits av ubåtskränkningarna och som spridits och förstärkts genom massmedia, de dramatiska och uppmärksammade ubåtsskyddsoperationerna, den hemlighetsfulla och fantasieggande karaktären av undervattensfenomenen över huvud samt slutligen svårigheten att på ett riktigt sätt uppfatta de olika fenomen som kan uppträda i skärgården."²³

Jag kan inte helt dela professor Christensens uppfattning. Det ligger en hel del sanning i att människor suggereras av pågående ubåtsskyddsverksamhet och att iakttagelser många gånger påverkas av olika faktorer, t.ex. av media. Den s.k. vaktposteffekten har säkerligen förekommit under många incidenter. Av de incidenter som denna utredning har granskat särskilt är de i Karlskrona i februari–mars 1994 och den i Töre sommaren 1987 exempel härpå.

Men det finns också exempel på incidenter där antalet observationer med substans var tämligen stort. Ett sådant exempel är händelserna utanför Sundsvall på våren 1983. Ett antal personer gjorde då oberoende av varandra sådana observationer som sammantaget gav ett intryck av att främmande undervattensverksamhet pågick i området.

Det finns också i analysgruppens arkiv en betydande mängd optiska observationer där observatören redovisat sådana detaljer, som rapporterats tidigare men som inte är kända utanför en liten krets, och som följaktligen inte kan vara påhittade av observatören. Det finns även händelser där ett antal personer samtidigt gjort iakttagelser av föremål, som inte har kunnat ges en naturlig förklaring.

²² SOU 1995:135, s.273.

²³ Ibid. s.135

Som en utgångspunkt bör tas att svenska medborgare, som säger sig ha observerat något som de uppfattat som främmande undervattensverksamhet, inte gör det för att lura Försvarsmakten, utan för att man som medborgare inte kan acceptera att främmande makt kränker svenskt territorium. Det finns få fall av medvetna försök till falsk rapportering. En annan sak är att det som observatören trott sig se, dvs. en ubåt, i många fall visat sig ha en naturlig förklaring. Genom att utfrågningsmetodiken utvecklades, utfrågarna blivit mera rutinerade och främst efter det att Romaregruppen tillkommit, blev bedömningarna av de rapporterade iakttagelserna alltmera realistiska.

Sammanfattnings kan jag biträda vad Ubåtskommissionen anfört, nämligen att ett antal trovärdiga iakttagelser av främmande undervattensverksamhet inrapporterats, och att observationsmaterialet tillsammans med andra indikationer stöder slutsatsen att främmande undervattensverksamhet förekommit på svenskt vatten. Det bör även framhållas att ingen konstaterad kränkning rapporterats med optisk indikation som enda grund.